АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Дөрдүнҹү бурахылыш

АЗӘРБАЈҸАН МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы — 1963

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Дөрдүнҹү (40-чы) бурахылыш

„Азәрбајҹан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1963

3024

M.F.Axundov adına
Az...
K...

МҮНДӘРИЧАТ

Сәһ.

Әдәбиjjат фәнни мәктәбдә гүдрәтли тәрбиjә васитәсидир . . . 3

М. Әлиоғлу — Чәфәр Чаббарлынын илк драм әсәрләриндә ичтимаи әдаләтсизлик вә деспотизм әлеjһинә мүбаризә мотивләри . . . 8

Е. М. Әлибәjзадә — Азәрбајчан милли әдәби дилинин формалашмасы мәсәләсинә даир . . . 17

М. Мәммәдов — Ибтидаи синифләрдә гираәт дәрсләри илә әлагәдар олараг апарылачаг лүғәт ишләринин методикасына даир . . . 25

Ч. Әһмәдов — Бәдии образларын тәһлилиндә сәнәткарлыг хүсусиjјәтләринин өјрәдилмәси һаггында . . . 34

Ә. Әһмәдов — Чүмлә үзвләринин тәдрисиндә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк јоллары . . . 42

Ә. Сүлеjманов — Ахшам кәнлли кәнчләр мәктәбиндә Азәрбајчан дили үзрә јазы нөвләри вә онларын апарылмасы методикасы . . . 53

К. Кәримов — Мүрәккәб чүмләнин тәдриси просесиндә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк јоллары һаггында . . . 59

Н. Хәлилов — Шакирдләрин савадлы вә тәмиз јазмаларынын тәшкили тәчрүбәсиндән . . . 66

һ. һүсеjнов — Јазылышы чәтин сөзләрин орфографиjасынын тәдрисинә даир . . . 71

Рус мәктәбләринин V—VIII синифләриндә Азәрбајчан дилиндән ифадә јазы мәтнләри һаггында . . . 76

Ә. Гарабағлы — Севимли әдибин көзәл әсәри . . . 97

Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик . . . 102

«Азәрбајчан дили вә әдәбиjjат тәдриси» мәчмуәсинин 1964-чү ил үчүн тематик планы . . . 109

1963-чү илдә «Азәрбајчан дили вә әдәбиjjат тәдриси» мәчмуәсиндә дәрч олунмуш мәгалә вә материаллар . . . 110

ӘДӘБИJJАТ ФӘННИ МӘКТӘБДӘ ГҮДРӘТЛИ ТӘРБИJӘ ВАСИТӘСИДИР

Сов.ИКП МК-нын иjун Пленумунда Л. Ф. Иличов јолдаш адамлары коммунизм руһунда тәрбиjә етмәк вә јени инсан јетишдирмәк вәзифәләриндән данышаркән гејд едир ки: «Инчәсәнәт вә әдәбиjjат инсан шүурунун вә психикасынын инчә саһәләри илә әлагәдар олуб, бунларын ән дәрин кушәләринә нүфуз едир. Инчәсәнәт вә әдәбиjjат милјонларла коммунизм гуручусунун мә'нәви симасыны формалашдырыр. Буна көрә дә тамамилә тәбиидир ки, бәдии јарадычылығын мәзмуну вә истигамәти мәсәләси идеоложи вә сиjаси әһәмиjjәт кәсб едир»[1].

Мә'лумдур ки, бәдии әдәбиjjат инчәсәнәтин ән кениш јајылмыш вә гүдрәтли бир голудур. Инсанларын диләк вә арзулары бәдии әдәбиjjатда екс олунур. Мәсәләjә бу чәһәтдән јанашдыгда бәдии әдәбиjjат мәктәбдә шакирдләрин идеја вә естетик тәрби'әсинин, онларын характеринин формалашмасы үчүн гүдрәтли васитәдир. Чүнки кәнч нәсил бәдии әдәбиjјатын көмәкли'и илә коммунист əхлагы сифәтләринә јиjәләнир вә шүурлу совет вәтәндашы олмаг үчүн һазырлашырлар. Демәк, әдәбиjjат тәдрисинин әсас мәгсәд вә вәзифәси кәнчләрин идеја-си'аси, әхлаги вә естетик тәрби'әсинә көмәк етмәкдир.

Әдәбиjjат вә инчәсәнәтин тәрбиjәви ролу һаггында Сов.ИКП-нин јени Програмында дејилир ки, «һәјатверичи коммунизм идејалары илә ашыланмыш никбин совет әдәбиjјаты вә инчәсәнәти бөјүк идеја, тәрбиjә ролу ојнајыр, совет адамында јени дүнја гуручусуна хас олан сифәтләри инкишаф етдирир. Совет әдәбиjјаты вә инчәсәнәти милјонларла адам үчүн севинч вә илһам мәнбәjи олмалы, онлары идејача зәнкинләшдирән вә әхлаги чәһәтдән тәрбиjә едән васитә олмалыдыр»[2].

Мәктәбдә ән габагчыл вә јүксәк идејалы бир фәнн олан совет әдәбиjјатынын тәдриси, шакирдләримизи вәтәнпәрвәрлик, бе'нәлмиләлчилик, һуманизм, әмәjә һөрмәт руһунда тәрбиjә етмәjә көмәк едир.

---

[1] Бах, «Коммунист» гәзети, 19 иjун, 1963.

[2] Сов.ИКП-нин Програмы, Азәрнәшр, 1961, сәһ. 128.

Әдәбијјат мүәллими синифдә тәһлил олунан бәдии әсәрләрин шакирдләр тәрәфиндән шүурлу олараг мәнимсәнилмәсинә чалышмалы, әдәбијјатымызын идеја зәнкинлији, оријиналлығы вә јүксәк бәдиилији һаггында онларда кениш тәсәввүр јаратмалыдыр. Белә тәһлилләрдә әдәби һадисәләрин тарихи ганунауј ғунлуғу вә совет әдәбијјатынын инкишафында партијамызын рәһбәр ролу шакирдләрә әтрафлы сурәтдә изаһ олунмалыдыр.

Әдәбијјат програмынын тәләб етдији кими, бүтүн бу вәзифәләр, бәдии әсәрләрин идеја мәзмуну вә бәдии формасыны вәһдәт һалында көтүрүб, бүтөвлүклә тәдгиг етмәк вә мәнимсәтмәк әсасында јеринә јетирилмәлидир. Белә мәшғәләләрдә мүәллим конкрет фактлар әсасында әдәби һадисәләрин ичтимаи-тарихи шәраитлә бағлы олмасы һаггында, әдәбијјатын ичтимаи-сијаси ролу һаггында шакирдләрә билик вермәлидир.

Мәктәбдә кечилән әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә бәдии әсәрләри өјрәдиркән онлара әдәбијјат нәзәријјәсинин әсас мәсәләләринә даир јығчам мә'лумат верилмәлидир. Бу заман шакирдләрә әдәбијјат нәзәријјәсинин: јә'ни әсәрин идејасы, композисијасы (гурулушу), үслубу, жанры, бәдии хүсусијјәтләри, дили—бәдии ифадә васитәләри (мәчаз, тәшбиһ, истиарә, мүбалиғә вә с.), классик ше'рин нөвләри, һеча вә әруз вәзни, јазычынын јарадычылыг методу вә с. һаггында јығчам мә'лумат верилмәлидир.

Әдәбијјат тәдрисинин әсас вәзифәләриндән бири дә бәдии әсәрләрин дилини өјрәниркән шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгини инкишаф етдирмәкдир. Бунун үчүн дә мүәллим шакирдләрдә үслуб вәрдишләрини артырмаға, онлара үслубијјата даир мүнтәзәм сурәтдә нәзәри мә'лумат вермәјә вә һәмин биликләри мүәјјән тәмринләрлә мөһкәмләндирмәјә диггәт етмәлидир. Белә мәшғәләләрдән мәгсәд, шакирдләрә өз фикир вә һиссләрини, дүшүнчәләрини сәрбәст сурәтдә ифадә етмәк үчүн дилин ихтијарында олан васитәләрдән истифадә етмәји өјрәтмәкдир. Чүнки бу чүр мәшғәләләр бир тәрәфдән шакирдләрдә сөз сечмәк вә чүмлә гурмаг бачарығыны артырыр, онлара дилин бәдии тәсвир васитәләриндән истифадә етмәји өјрәдир вә нәһајәт, ирәли сүрүлән фикрин мәгсәдиндән асылы олараг, нитгин рәнкарәнклијини, мүхтәлифлијини ајани шәкилдә көстәрир. О бири тәрәфдән исә бәдии дилә верилән әсас үслуби тәләбләрә даир шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јарадыр: фикри мәнтиги вә ардычыл сурәтдә ифадә етмәк, ону үслуби чәһәтдән доғру, дәгиг вә савадлы гура билмәк вәрдишләрини шакирдләрә мәнимсәдир.

Көркәмли јазычыларымызын әсәрләри охунуб тәһлил едилиркән, шакирдләрин диггәти Азәрбајчан дилинин түкәнмәз зәнкинлијинә, көзәллијинә вә гүдрәтинә чәлб олунмалыдыр. Әдәбијјат тәдриси шакирдләрин дүзкүн вә ифадәли нитгә јијәләнмәләри үчүн бөјүк әмәли әһәмијјәтә маликдир. Чүнки Азәрбајчан әдәби дили, халгымызын сөз усталары — јазычылар, публисист, тәнгидчи, алим вә ичтимаи хадимләр тәрәфиндән узун илләр боју ишләниб бүллурлашмыш, јазымызла бәрабәр артыб инкишаф етмиш бир дилдир. Бу дил өз зәнкинлији вә сәлислији илә инсан һиссләри вә гәлб чырпынтыларынын ән рәнкарәнк чәһәтләрини ифадә етмәјә гадир бир дилдир. Бизим әдәби дилимиз халгын јүксәк мә'нәви инкишафыны көстәрмәклә бәрабәр, ән мүхтәлиф һисс вә дујғулары ифадә етмәк үчүн чох зәнкин васитәләрә маликдир. Онун үстүнлүјү вә ләјагәти, зәнкин сөз еһтијатына, рәнкарәнк бәдии тәсвир вә ифадә васитәләринә саһиб олмасында вә аһәнкдарлығындадыр.

Дилин бу бөјүк әһәмијјәтини нәзәрә алараг исте'дадлы совет шаири В. В. Мајаковски, сөзү инсан гүввәсинин сәркәрдәси адландырмышдыр.

Орта мәктәбдә кечилән әдәби әсәрләрин дил-ифадә хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси, бир тәрәфдән бәдии әсәрин даһа дәриндән баша дүшүлмәсинә, о бири тәрәфдән шакирдләрдә нитгин инкишафына вә зәнкинләшмәсинә көмәк едир. Буна керә дә бәдии әсәрин дили үзәриндә ишләркән мүәллим, шакирдләрин әсәр үзәриндә мүстәгил чалышмаларына даһа кениш јер вермәклә, онларын нитгләрини зәнкинләшдирмәјә диггәт етмәлидир.

Мәктәбдә әдәбијјат фәнни нин өјрәдилмәси нәтичәсиндә шакирдләр:

а) әдәбијјатымызын ән көркәмли нүмајәндәләринин әсәрләри илә, е'ни заманда рус вә башга гардаш халгларын әдәби нүмајәндәләри вә харичи әдәбијјатла таныш олмалыдырлар;

б) онлар бәдии әсәрин идеја-бәдии маһијјәтиндән, әдәби сурәтләрдән вә бәдии ифадә васитәләриндән баш чыхармағы бачармалыдырлар;

в) совет әдәбијјатынын идеја зәнкинлији, бәдии гүдрәти, дүнјада ән габагчыл әдәбијјат олмасы, онун јарадычылыг методу олан сосиализм реализми вә с. һаггында кениш тәсәввүрә малик олмалыдырлар;

г) онлар бәдии әдәбијјатын һәјати сурәтләрлә әкс етдирилдијини, билик вә бәдии зөвг мәнбәји олдуғуну дәрк етмәлидирләр;

ғ) өз фикирләрини шифаһи вә јазылы шәкилдә мәнтиги сурәтдә ардычыл олараг изаһ етмәји, ејни заманда јарадычылыг характерли инша јазмағы бачармалыдырлар.

Әдәбијјат програмынын гаршыја гојдуғу јухарыдакы тәләбләрә чаваб вермәк, онлары һәјата кечириб шакирдләримизи әдәби билик вә бачарыға јијәләндирмәк үчүн мүәллимләримиз бөјүк бир сә'ј вә чиддијјәтлә чалышмалыдырлар.

☆

Биз јени бир аләм гурур, дүнјада јени инсанлар јарадырыг. Бу јени гуручулуг ишиндә әдәбијјатын ролу чох бөјүкдүр.

Партијамызын ијун Пленуму јарадычы тәшкилатларда идеја-тәрбијә ишләрини фәаллашдырмағы, әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләринин әлагәсини, халгын һәјаты илә, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә мөһкәмләндирмәји чох зәрури һесаб етмишдир. Пленум өз гәрарында әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләринин ушаг вә кәнчләр үчүн парлаг әсәрләр јаратмаларыны мүһүм бир вәзифә кими гаршыда гојмушдур.

Әдәбијјат вә инчәсәнәт гаршысында партијанын тәләбләринин маһијјәти нәдән ибарәтдир? Бу суала Л. Ф. Иличов јолдаш ијун Пленумунда беләә чаваб вермишдир:

«Ән әввәл, халгын һәјаты илә инчәсәнәтин әлагәсини мөһкәмләндирмәкдән, сосиализм реализми инчәсәнәтини, инчәсәнәтин партијалылығы вә халгилији һаггында Ленин принсипләрини даһа да инкишаф етдириб зәнкинләшдирмәкдән ибарәтдир. Партија инчәсәнәтә тәкчә һәјаты дәрк етмәкдә мүһүм васитә кими дејил, һәм дә һәјаты дәјишдирмәк амили кими, бизә јабанчы олан буржуа идеолокијасына гаршы мүбаризәдә кәскин силаһ кими бахыр. Мәһз буна көрә дә партија әдәбијјат вә инчәсәнәтдә јанлыш мејлләри, идеја сәндәләмәләрини тәнгид етмишдир... Әдәбијјат вә инчәсәнәт үмумпартија, үмумхалг ишинин ајрылмаз һиссәсидир»[1].

☆

Кәнч нәслин тәрбијәсиндә мәктәб чох мүһүм рол ојнајыр. Мәктәбдә идеоложи вә тәрбијәви ишләрин мүәјјән һиссәси, һеч шүбһәсиз әдәбијјат дәрсләриндә апарылмалыдыр. Әдәбијјат мәшғәләләриндә апарылачаг әсас тәрбијә ишләриндән бири

[1] Бах, «Коммунист» гәзети, 19 ијун, 1963.

дә шакирдләри мүасир совет әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләри илә кениш таныш етмәк олмалыдыр.

Совет әдәбијјатынын ән јени әсәрләри үзәриндә апарылачаг ишин рәнкарәнк үсул вә јоллары илә бирликдә, кәнчләрдә совет әдәбијјатына дәрин мараг вә мәһәббәт һисси тәрбијәләндирмәк, онлары бизим чәмијјәтимиздә, коммунизм гуручулуғунда фәал иштирак етмәјә һазырламаг мәсәләләри һәмишә әдәбијјат мүәллиминин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Лакин Л. Ф. Иличов јолдашын өз мә'рузәсиндә дедији кими: «Әкәр биз бөјүмәкдә олан нәслин идеја тәрбијәсиндә мүәллимин ролуну јүксәлтмәјә наил олмасаг, мәктәбләрдә тәрбијә ишини күчләндирмәк һаггында бүтүн чағырышлар һеч бир нәтичә вермәз. Әлбәттә, бу нәчиб ишдә мүәллимин мүһүм ролу вардыр». Н. С. Хрушшов дејир: «Халг мүәллими халгын мәдәнијјәтини јүксәлтмәк уғрунда мүбаризәдә партијанын башлыча дајағыдыр, јени инсан тәрбијә етмәкдә партијанын ән јахын көмәкчисидир»[1]. Партијанын башлыча дајағы! Мүәллим бу јүксәк гијмәти өз нәчиб әмәји илә газанмышдыр.

Совет мәктәби вәтәнпәрвәр кәнчләр тәрбијә едир. Шакирдләрлә сәмәрәли јарадычылыг ишләри апаран, онларда ингилаби нәзәријјәјә, фәал ичтимаи ишә севки һисси ојада билән, кәнч үрәкләри коммунизмин бөјүк идејалары илә мәшғул едән әдәбијјат мүәллими, һәгигәтән вә сөзүн әсил мә'насында бөјүк бир ингилаби иш көрмүш олур.

Һөрмәтли мүәллимләр, әдәбијјат фәнни мәктәбдә гүдрәтли тәрбијә васитәсидир; кәлин һәмин фәннин кејфијјәтини даһа да јахшылашдыраг вә шакирдләримизин мә'нәви симасыны формалашдыран әдәби әсәрләрин тәдрисинә диггәти артыраг!

[1] Бах, «Коммунист» гәзети, 19 ијун, 1963.

Мәс'уд ӘЛИОҒЛУ

ҸӘФӘР ҸАББАРЛЫНЫН ИЛК ДРАМ ӘСӘРЛӘРИНДӘ ИҸТИМАИ ӘДАЛӘТСИЗЛИК ВӘ ДЕСПОТИЗМ ӘЛЕЈҺИНӘ МҮБАРИЗӘ МОТИВЛӘРИ

Ҹәфәр Ҹаббарлынын вәфатындан 30 ил кечир. Бу мүддәт әрзиндә јазычынын јарадычылыг һәјатыны өјрәниб, тәдгиг етмәкдә хејли фајдалы вә мәзмунлу ишләр көрүлмүшдүр. Онун гүдрәтли вә чохҹәһәтли сәнәтини тәһлил едән, драмларыны, поезијасыны, бәдии нәсрини вә әсәрләринин сәһнә тарихини елми шәкилдә ишыгландыран дәјәрли монографијалар, мәгалә вә ресензијалар јазылмышдыр. Илк бахышда белә көрүнүр ки, Ҹ. Ҹаббарлынын фикир һәјаты вә јарадычылыг идејалары тамамилә өјрәнилиб гуртармышдыр. Һалбуки мәсәлә һеч дә белә дејилдир. Бөјүк сәнәткарын өз әсәрләриндә галдырдығы, бир-бириндән мараглы вә јени олан елә проблемләр вардыр ки, бунлары әтрафлы сурәтдә шәрһ етмәк фајдалы оларды. Мәгаләдә Ҹ. Ҹаббарлы јарадычылығында мүһүм јер тутан вә бу вахта гәдәр чох аз вә зәиф ишыгландырылан бир мәсәлә; драматургун илк драм әсәрләриндә иҹтимаи әдаләтсизлик вә деспотизм әлејһинә мүбаризә мотивләри изаһ олунмушдур.

1. Көләлијә нифрәт һисси, гуртулуша вә ниҹата чағырыш руһу

Ҹ. Ҹаббарлынын јарадычылығында зүлмә гаршы гијам, ачизлик әлејһинә һајгырыш, итаәтлә дөјүшкәнлик вә мәғрурлуг руһу чох күҹлүдүр. Онун лирик вә сатирик сәпкидә јаздығы ше'рләриндә, драм әсәрләринин гајә вә истигамәтиндә, гәһрәманларынын характериндә вә әхлагында, еләҹә дә драматургун билаваситә өзүнүн һәјата, ҹәмијјәт һадисәләринә вә тарихә бахышында, мүнасибәтиндә писликләрлә дөјүшән, тәҹавүздән вә зоракылыгдан горхмајан, әдаләтсизлик вә мүстәбидлик туфаныны парлаг бир шимшәк кими јахыб әридән, јенилмәз вә дәфедилмәз бир әгли гүдрәт вә мә'нәви гүввәт дујулмагдадыр.

Драматургун ше'рләриндә бу хүсусијјәт даһа ајдын вә конкрет бојаларла рәсм едилмишдир. Мүәллифин илк гәләм

тәҹрүбәләри сајылан ше'рләринин мүһүм бир гисминдә дә онун јарадычылыг һәјаты вә көрүшләри үчүн сәчијјәви сајылан демократик-иҹтимаи фикирләри шәрһ олунмушдур. Јазычынын «Шәрги» адлы ше'ри, бу ҹәһәтдән даһа сәчијјәвидир. Һәмин ше'рдә азадлыға чағырыш мотиви, публисистик бир дилдә тәрәннүм олунмушдур.

Ҹәфәр Ҹаббарлы азғынлыг өнүндә сәҹдә гылмағы, мә'нәви итаәти вә залымдан горхмағы шәрәфсизлик һесаб едирди:

Тарихләрә бир гул кими көрүндүк
Илләр боју гаралара бүрүндүк
Јетәр артыг ајагларда сүрүндүк
Галх, галх, галх дүшкүн дүнја!

Бу ше'р «Шәрги» адланыр. Һәм дә әсрләр боју залымын тапдағы алтында әзилиб хош күн көрмәјән, зүлмү гануни бир һал кими гәбул едиб, һәр ҹүр тәһгирә дөзән мәзлумлары ајаға галдыран вә онларын һејсијјәт дамарына тохунуб әдаләт уғрунда мүбаризә үчүн һәрәкәтә кәтирән аловлу, ҹошгун вә үсјанкар шәргидир.

Ҹәфәр Ҹаббарлы бу ше'риндә сәссизлик вә өлкүнлүк ичәрисиндә әријиб кедән, јенидән дирчәлмәјә вә һәјат үчүн ајаға галхмаға гүввәси чатмајан «көһнә әјјам»-а бир нөв мејдан охујурду. Онун бир шаир-вәтәндаш олараг да әсас амалы, әталәтдән, иҹтимаи-мә'нәви дурғунлугдан, әлдә едиләнләрлә кифајәтләнмәкдән гәти имтина етмәк, азад јашајыша, дүшүнҹәнин сәрбәстлијинә гаршы дуран бүтүн сәдләри учуруб дағытмаг иди; һәмин фикир ше'рин сон бәндиндә белә ифадә олунмушдур:

Һәр бир ганун азадлыға бир јағы,
Инсан оғлу олмуш инсан тапдағы
Силкин учсун көләлијин торпағы,
Галг, галх, галх дүшкүн дүнја!

Ҹәфәр Ҹаббарлы илк әсәрләриндән, илк гәләм тәҹрүбәләриндән е'тибарән һагсызлыг вә истибдадла әлбәјаха дөјүшә кирән, һәгигәти мүәјјән етмәјә ҹан атан, әдаләтин кизләдилмәсинә вә маһв едилмәсинә гаршы гијам галдыран, өз синәсини зүлмүн зәрбәләрини дәф етмәкдә сипәрә дөндәрән ајыг дүшүнҹәли вә мәтин инсанлары ахтарыша чыхмышды. Бу ахтарыш драматургун «Солғун чичәкләр», «Вәфалы Сәријјә», «Ајдын», «Нәсрәддин шаһ» вә «Огтај Елоғлу» кими, илк драм әсәрләриндә даһа габарыг нәзәрә чарпырды. Һәмин драмларда дөврүнә көрә чох әһәмијјәтли вә мүәллифи дәрин-

дән дүшүндүрән бир сыра мараглы вә чидди проблемләр һәлл олунмушдур. Синифли чәмијјәтдә јени вә мүтәрәгги фикирли кәнчләрә кәстәрилән тәзјиг, һәмин кәнчләрин фачиәси, капитализм аләминин доғурдуғу ичтимаи фәлакәтләр, пулун вә мүлкијјәтчилик психолокијасынын тәмиз мә'нәвијјатлы инсанлары шикәст етмәси, бу әсәрләрдә кәскин драматуржи конфликтләр әсасында кәстәрилмишдир. Чәфәр Чаббарлынын бу әсәрләриндә демократик фикирләр, һәгигәтпәрәстлик, һуманизмә вә әдаләтсеварлијә хидмәт едән идејалар үстүн јер тутурду вә һәр бир драмда конкрет олараг, мүәјјән бир ичтимаи проблем шәрһ олунмушдур. Сонралар «Севил», «Алмаз», «Од кәлини» кими һәм тарихи-гәһрәманлыг руһунда, һәм дә совет мөвзусунда дәјәрли әсәрләр јарадан Ч. Чаббарлынын фикри тәкамүлүнү арашдырмаг вә онун идеја-бәдии ахтарышларыны мүәјјәнләшдирмәк чәһәтдән, бу илк драм әсәрләринин нә кими чидди рол ојнадығыны хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр.

Ч. Чаббарлы «Вәфалы Сәријјә» вә «Солғун чичәкләр» пјесләриндә феодализм, «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» драмларында капитализм, «Нәсрәддин шаһ» әсәриндә исә деспотизм шәраитиндә баш верән ичтимаи әдаләтсизликләри вә һәмин чәмијјәтин дахилән чүрүмәси сәбәбләрини дәрин реалист лөвһәләрдә әкс етдирә билмишдир. Бу әсәрләрин бир гисминдә («Солғун чичәкләр», «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу») јазычы мәишәтдә, һәмчинин аилә-әхлаг проблемләри илә әлагәдар фәрди-интим мүнасибәтләрдә баш верән дүшкүнлүк, хәјанәт, һијләкәрлик, мәкр, шүбһә, ифтира, јалан, сахтакарлыг вә с. кими инсанын ишыглы тәбиәтинә көлкә салан вә тәмиз гәлбә ләкә кәтирән рәзил еһтирасларын көкүндән јандырыб күлә дөндәрмәји, ичтимаи һагсызлыг әлејһинә апарылан мүбаризәнин илк мәрһәләси һесаб едирди.

Јазычынын илк һекајә гәһрәманлары, һәмчинин «Солғун чичәкләр»дәки Бәһрам, Ајдын вә Огтај кими мәшһур сурәтләри дә, артыг онун көрүшләриндә мүәјјәнләшән вә систем һалына дүшән «әдаләт ахтарычылығы» идејасыны тәмсил вә тәблиғ едирдиләр. Бу гәһрәманлар чәмијјәт өнүндә дајаныб, чәмијјәтә гаршы үсјанкар чыхышлар едирдиләр. Онлар һәјатдан бәрк инчимишдиләр. Буна көрә дә өзләриндә руһи јорғунлуг дујурдулар. Һәјат онлардан мәрһәмәтсизчәсинә интигам алмышды. Һалбуки онлар интигамдан чох, тәсәллијә вә тәшәккүрә лајиг идиләр. Бу кәнчләр чәмијјәтин дүзкүнлүјүнә, инсанларын јахшы әмәлләринә, фикир доғрулуғуна, әгидәнин паклығына, идеалын мүгәддәслијинә вә гәлбин сафлығына инанмышдылар. Һәјат исә онларын бу инамыны сарсытмышды. Бу сарсынты да өз нөвбәсиндә кәнчләрдәки мүвазинәти позмуш, ирадәни лахлатмышды. Онлар үчүн бирчә чыхыш јолу галырды ки, бу јолу да Огтај кәшф етмишди. «Өзүмдән, өз ешгимдән, өз талејимдән, өз танрымдан, һәјатдан, мүһитдән, кәләчәкдән, һәгигәтин јохлуғундан интигам алмаг». Мадам ки, мәһәббәт вәфасызлыға чеврилиб, һәгигәт пула сатылыб, идеал хәјанәтә гурбан верилиб, тәмизлик, доғрулуг вә сәмимијјәт, лүзумсуз, артыг вә дәјәрсиз олуб, демәли јашамағын өзү дә артыгдыр.

Нә үчүн бу кәнчләр мөвчуд һәјатдан вә чәмијјәтин әдаләтсиз ганунларындан дејил, мәһз өзү-өзләриндән интигам алмаға анд ичмишдиләр? Бәлкә онларын пислигләрә гаршы мүбаризә апармаға игтидары вә гүввәси кифајәт етмирди? Мәсәлә бурасында иди ки, дујдуглары һәјат, дәрк етдикләри аләм вә көрдүкләри чәмијјәт, онларын интигам һәдәфиндән чох-чох ашағыда дурурду. Онлар өзләрини она көрә күнаһландырырдылар ки, хәјал вә дүшүнчәләри, арзу вә мәгсәдләри бу јапма «сүн'и һәјатдан, олдуғу кими дејил, көрүндүјү кими танынан» чәмијјәтдән бүсбүтүн јүксәкдә дајанырды. Үмидләри, идеаллары, үрәкләриндә бәсләдикләри вә јашатдыглары әнкин дујғулары онлары алдатмышды. Бу алданышлара дөзмәк, таб кәтирмәк исә мүмкүн дејилди. Чүнки реал аләмдә, мөвчуд һәјатла вә башдан-баша хәјанәтдән вә һијләдән ибарәт олан чәмијјәтлә, онларын дујғу вә фикирләри арасында кечилмәз бир учурум јаранмышды ки, ширин арзулары, көзәл шаиранә хәјаллары вә романтик идеаллары бу учуруму тулланмагда онлара јардым етмирди. Мадам ки, беләдир, демәли, бүтүн бу чидд-чәһдләрин һамысы наһаг имиш!

Кәнчләр елә бир һәјат ахтарырдылар ки, бу һәјата говушдугдан сонра мә'нәви сыхынтыдан вә еһтијачдан гуртара билсинләр. Белә бир һәјат исә реал аләмдә һәлә јаранмамышды. О, арзуларда, хәјалларда вә үмидләрдә јашајырды. Ч. Чаббарлы тәрәддүдләр, шүбһәли хәјаллар вә зиддијјәтләр ичәрисиндә чырпынан, дарыхан вә дарыхдығы үчүн дә һәр чүр кичик вә бөјүк чатышмамазлыглара гаршы е'тираз сәсини учалдан романтик-идеалист гәһрәманларынын зәиф чәһәтләрини ахыра гәдәр вә дүзкүн изләјирди. Јазычыдакы бу ардычыл вә објектив мүшаһидә бачарығы ону даһа јени, мүһүм вә реал нәтичәләрә кәтириб чыхармышды. Һәмин реал нәтичәләрдән бири һагсызлығы, мә'нәви көләлији вә истибдады дујуб дәрк етмәклә јанашы, ону учуруб јыхмаг, арадан галдырмаг вә ичтимаи шүурдан, һәјатдан бүсбүтүн силиб атмаг зәрурәти иди. Бу сағлам гәнаәт, Ч. Чаббарлынын ичтимаи кө-

рүшләри үчүн дә диггәтәлајиг бир јенилик иди. Мәшһур «Мәһкум Шәргә» ше'риндә јазычы ичтимаи һагсызлығы бүнөврәсиндән јыхмаға даир конкрет-әмәли тәклифләр ирәли сүрүрдү. Ше'рин һәр бәндиндә чох јығчам шәкилдә вә сәрраст дејилмиш дәрин ичтимаи фикирләр ифадә олунмушдур. Истибдадын пәнчәси алтында әзилән вә мүстәмләкәчилијин зәнчириндә инләјән Шәрг өлкәләринин вәзијјәти јазычыны хәјалән дүшүндүрүр. Әсарәтдә галан халгларын шүурунда күчлү бир сарсынты; милли ојаныш вә истиглалијјәтә чағыран јени вә гүдрәтли бир тәфәккүр интибаһы баш галдырмышдыр. Шәрг исә күчлү бир туфандан сонра сакитләшән дәрја кими сәссиз дајанмышдыр:

Һала да сүкут етмәдәсән еј еви бәрбад!
Кимдән, әчәба, уммадасаң дәрдинә имдад?

Демәк олмаз ки, бу сакитлик өлкүнлүкдүр. Дәрја јенидән чалхаланыб тәлатүмә кәлә биләр Чүнки онун дибиндә һәјат вә јашамаг үмиди, гызғын фәалијјәтә лазым олан түкәнмәз енержи сөнмәмишдир. Чәтини бу гүввәјә тохунмаг вә ону дүзкүн бир истигамәтдә инкишафа, тәрәггијә вә истиглалијјәтә доғру аловландыра билмәкдир. Шәргдә һаггыны залымлардан алмаг, азадлығыны мүстәбидләрин кәмәндиндән хилас етмәк гүввәси вә гејрәти вардыр. Фәгәт, бу гејрәт хурафатын вә фанатизмин тә'сири илә кејләшмишдир!

Раһиб кими говғаји-һәјата һәвәсин јох.
Тәрпәнмәдәсән көлкә тәк, амма нәфәсин јох.
Мәһбәсдәсән анчаг ки, дәмирдән гәфәсин јох.
Зәнчирини гырмаз нә тәрәһһүм, нә дә фәрјад;
Әср инди дәмир дөврү, барыт дөврүдүр һејһат!

Ч. Чаббарлы Шәргин фачиәсини мүасир инкишафла ајагламамасында, мүасир тәләбләрә ујғунлаша билмәмәсиндә көрүрдү.

Ч. Чаббарлы аловлу бир вәтәндаш, мүстәмләкә режиминә дүшмән олан ајыг вәтәнпәрвәр јазычы кими, Шәрг өлкәләринин өз талејини, мүгәддәратыны һәлл етмәкдә сон вә чәтин бир јолун гаршысында дајандығыны сөјләјирди. Бу јолун бирчә гануну вардыр; ја бирдәфәлик тарихин јаддаш дәфтәриндән силинмәк вә әсарәтдә галыб мәһв олмаг, ја да:

Топла нә күчүн варса, кириш гәт'и чидалә
Ја һаггыны ал, ја әбәди өл, ләмаһалә!
Гој күлләри ја ган суласын, ја да әдаләт,
Гој ја бәшәријјәт јашасын, ја да әсарәт!

2. Һаггы ахтарыш јолу, маарифчиликдән ингилаби мүбаризәјә кечид

«Һүрр олан бир милләт—һәмишә учалар».
(«Нәсрәддин шаһ»).

Ч. Чаббарлынын идеалчы гәһрәманлары, һәјат мүбаризәсиндә сон вә гәти мәгсәд олараг, һаггы ахтарыш јолуну интихаб едирләр. Бу јолун дүзкүнлүјүнү вә истигамәтинин ајдынлығыны дәрк етмәк исә, фикрән јүксәлмәк, дахилән зәнкинләшмәк вә мә'нәви чәһәтдән тәкмилләшмәк һесабына баша кәлә биләр.

Ч. Чаббарлынын һагга вә сәмимијјәтә тәслим олан, писликләр өнүндә исә мәғрур дајанан бу идеалчы кәнчи демәк олар ки, бүтүн јарадычылығына доламмыш, ше'рдән һекајәјә вә һекајәдән драма кечдикчә дәјишмиш, јени мә'нәви кејфијјәтләр газанмыш вә ән нәһајәт һагсызлыг әлејһинә мүбаризәдә ардычыл мөвге тутан, фәдакар гәһрәман сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Әкәр «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» драмларында бу идеалчы кәнч, инсан мә'нәвијјатыны, севки, үлфәт вә сәмимијјәт кими тәмиз кејфијјәтләри сахталашдыран, зәдәләјә билән чиркин ичтимаи мүнасибәтләри, «пара вә алтун һөкмдарлығыны» гәтијјәтлә рәдд едән вә бунун әвәзиндә јүксәк романтик арзулары, ријадан вә һијләдән кәнар «идеал һәјат» принсипләрини тәблиғ едән ислаһатчы-маарифчи кими чыхыш едирсә, башга бир әсәриндә («Нәсрәддин шаһ»да) јени мүбаризә јолуну тутурду.

«Нәсрәддин шаһ»да Ч. Чаббарлы һәр шејдән әввәл мүтләгијјәтин амансыз тәнгидчиси кими чыхыш едир. Јазычы бә'зи һалларда «әдаләтли шаһ», «хејирхаһ һөкмдар», «ислаһатчы дөвләт башчысы» вә с. кими дөвләт гурулушу вә сијаси һакимијјәтлә әлагәдар фикирләри дә мүдафиә едирди. О, белә дүшүнүрдү ки, һаггы, инсафы әлдә рәһбәр тутан бир һөкмдар, јахуд да вәзир иш башына кечәрсә, ичтимаи бәрабәрсизлији арадан галдырмаг, зүлмү јох етмәк, зәһмәткешләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг вә өлкә дахилиндә сәнаје, маариф вә мәдәнијјәтлә әлагәдар мүәјјән истилаһлары апармаг мүмкүндүр. Бу мәгсәдлә дә пјесдә баш вәзир Мирзә Тәги хан, халгын, хүсусилә јохсулларын мәнафејини мүдафиә едән, бир сыра мүтәрәгги фикирләри илә мәшһур олан, ағыллы вә хејирхаһ дөвләт хадими кими тәсвир олунмушдур.

Ч. Чаббарлынын «Әдаләтли һаким», «Адил падшаһ» вә «Ағыллы вәзир» һаггындакы мүлаһизәләри, бир гәдәр көһнәлмиш, јанлыш вә садәлөвһ мүлаһизәләр иди ки, пјесдә гојулан дикәр мәсәләләрә мүнасибәтдә онун кет-кедә бу мүлаһизә-

ләрдән узаглашдығы ајдын һисс олунурду. Дөвләт гурулушу, һакимијјәт формалары, ичтимаи азадлыг, халг һакимијјәти вә саир сијаси проблемләрә мүнасибәтдә, маарифчи-ислаһатчы мөвге тутан вә мүәјјән гәдәр дә һәмин мөвгедән кери чәкилмәјән Ҹ. Ҹаббарлы, ичтимаи һадисәләрин кедишинә, тарихи-сијаси мәсәләләрин маһијјәтинә баш вурдугча, әввәлки мөвгејиндән узаглашыр вә һәгиги халг һакимијјәтини јаратмағын конкрет јолларыны вә үсулларыны дәрк етмәк фикринә јахынлашырды.

Ҹ. Ҹаббарлынын өз әсәриндә әсасландырдығы вә дүзкүн бәдии һәллини вердији дикәр мүһүм мәсәлә, мүтләгијјәтә гаршы зијалы-ингилабчыларын мүбаризәсидир. Пјесдән таныш олдуғумуз Мирзә Рза Кирмани, Ҹәмаләддин Әфгани, Фәрһад, Надир, Ситарә, Күлзар вә саир сурәтләрин талејиндә, мә'нәви инкишафында јазычы мүтләгијјәт әлејһинә галхан вә шаһлыг үсули-идарәсини ләғв етмәк уғрунда чанланан азадлыг мүбаризәсинин тәмајүлүнү вә истигамәтини үмумиләшдирмишдир.

«Нәсрәддин шаһ»да Ҹ. Ҹаббарлынын бәдии изаһына кениш јер вердији мүһүм проблемләрдән бири дә, маарифчиликдән ингилабчылыға гәдәр јүксәлән мүтәрәгги кәнҹлијин мә'нәви тәкмилләшмә јолудур. Јазычынын бу мәсәлә илә әлагәдар ирәли сүрдүјү фикирләрини, әсасән үч нәфәр кәнҹ тәмсил едир. Онлардан биринҹиси Надир, јени-јени азадлыг вә һәгигәт һаггында фикирләшмәјә башлајырды ки, истибдадын нөкәрләри тәрәфиндән сусдурулду.

Һаггы ахтарыш јолуну ахыра гәдәр гәт едән икинҹи кәнҹ Фәрһаддыр. Фәрһад хариҹдә, Фирәнкистанда тәһсилини тамам едиб тәмиз фикирләрлә вәтәнинә гајытмышдыр. Онун әсас мәгсәди өлкәсиндә мүәјјән јениликләр јаратмаг, вәтәнинин јүксәлишинә вә тәрәггисинә көмәк едән ән үмдә вәзифәләри һәјата кечирмәкдән ибарәтдир. Онун ичтимаи азадлыг, маариф, јохсулларын һүгугуну мүдафиә етмәк, бәрабәрлик вә с. һаггында да көзәл арзулары вар. Бүтүн бунларла бәрабәр Фәрһад да «Бәхтсиз ҹаван»дыр. Ону да ҹанындан чох севдији доғма јурдунда мә'јус гаршылајырлар. Нәҹиб мәгсәдләринин вә көзәл нијјәтләринин һеч бирини һәјата кечмәјә гојмурлар.

Әсәрин бир јериндә Мирзә Рза, Фәрһада мүраҹиәтлә белә дејир: «— Фәрһад!... Фәрһад!... ағлајырсанмы? Бәдбахт, ағла!.. Фәрһад ағламагламы Ираны ислаһ едәҹәкдин?.. Оф јазыг... Бу һәлә бир шеј дејил. Иранда дәмир јолу чәкмәк истәјирдин, Иранда низам гојмаг истәјирдин. Јолда мәнә демирдинми ки, Ирандан өтрү чалышмагдан бир дәгигә усанмајаҹағам?». Бу сөзләр, гәлби хош арзуларла, тәрәгги вә јенилик һәсрәти илә чырпынан, вәтәндашларыны вә өлкәсини азадлыға, сәадәтә чатдырмаг истәјән «Бәхтсиз ҹаван»ларын фаҹиәли талејини вә уғурсуз агибәтини дүзкүн сәҹијјәләндирирди.

«Нәсрәддин шаһ»дакы Фәрһад гәтијјәтлә, ҹошгун һәвәслә ајры-ајры ханлыглар арасында һөкм сүрән әдавәти јох етмәк, мәзлумларын һаггыны вә һүгугуну өзүнә гајтармаг, өлкә дахилиндәки һәрҹ-мәрҹлији вә пәракәндәлији арадан галдырмаг, ичтимаи-синфи бәрабәрсизлији нормал һала салмаг, вәтәнинин вә халгынын мәдәни-мәишәт сәвијјәсини, әсринин ән габагҹыл сәвијјәсинә чатдырмаг үчүн әлиндән кәләни ҹан-башла јеринә јетирмәк истәјирди. Бу кими нәҹиб вә ишыглы арзуларына, хејирхаһ-һуманист дујғуларына вә демократик-маарифчи фикирләринә бахмајараг, Фәрһад хәјалларында доландырдығы мәсәләләрин һеч бирини, мөвҹуд һәјата, ҹәмијјәт һадисәләринә вә мүһитә тәтбиг едә билмәди. Онун арзу вә хәјал һалында дүшүндүјү тәдбирләрин вә ислаһатын һәгигәт олмасы үчүн реал имкан јаранмамышды. Бунлар чох олса ширин хәјалларла долу утопија иди ки, ону тәҹрүбә јолу илә һәјата кечирмәк имкан хариҹиндә иди. Фәлакәтли һаллар, бир-бирини тә'гиб едән мә'нәви зәрбәләр, сыхынты вә мәһрумијјәтләр, ишкәнҹә, үмидсизлик вә мә'јуслуг Фәрһады бүсбүтүн руһдан салмышды.

Фәрһад үрәјиндә гөвр едән дәрдләринә вә фикриндә арадығы һәгигәтләрә мөвҹуд аләмдә лајигли ҹаваб тапа билмәсә дә кеч-тез зүлмүн, истибдадын, истисмарын вә көләлијин јыхылаҹағына әмин һалда һәјатдан кетди.

Вәтәнин вә халгын гејдини чәкән гејрәтли ҹаванларын үчүнҹүсү, вәтән фәдаиләринин башчысы Ҹәмаләддин Әфганидир. Мүһакимәләриндән ајдын етмәк олур ки, Ҹәмаләддин өз дөврүнүн габагҹыл вә ачыг фикирли, мүтәрәгги көрүшлү, охумуш кәнҹләриндән бирисидир. О, сијаси мәсәләләрин кедишиндән објектив нәтиҹәләр чыхарыр, халгын әсарәтдән вә истисмар буховларындан азад едилмәси уғрунда чох мәс'улијјәтли, чәтин вә горхулу ишләрә әл атыр.

Ҹәмаләддини Шәрг халгларынын талеји вә мүгәддәраты даһа артыг марагландырыр. Шәргин мүстәмләкә әсарәтиндән гуртармасы вә әсрин тәләбләринә ујғун олараг интибаһы, инкишафы вә Шәрг халгларыны көләлијә кәтириб чыхаран ичтимаи амилләрин тарихи конкретлик әсасында изаһы, Ҹәмаләддинин сијаси-ичтимаи көрүшләри үчүн чох сәҹијјәвидир. Ајыг, мәдәни, һазырлыглы вә узагкөрән бир ичтимаи хадим олараг Ҹәмаләддин, Шәрг өлкәләрини һал-һазырдакы ачынаҹаглы вәзијјәтдән хилас етмәк үчүн, бир сыра тә'сирли вә әмәли тәдбирләр дә ирәли сүрүр.

Ҹәмаләддин милләтин хошбәхтлијинә, халгын азадлығына вә өлкәнин сәадәтинә лајиг олмаг мәгсәди илә, конкрет тәклифләр вә үсуллар да көстәрир. «Кәнар един һөкумәт башында отуран мүфтәхор вәзирләри, чағырын милләт нүмајәндәләрини! Онлар чалышыб мәктәбләр, мәдрәсәләр вә дарүлфүнунлар ачарлар. Онлар чалышыб, сәнәтханәләр, рәсәдханәләр, нөв-нөв дарүлфәнләр ачарлар, азад нәфәс чәкән милләт ачыг фикир илә чалышыб, фәнләр тәһсил едәр, һүрр олан бир милләт һәмишә учалар. Милләт јерин үзүндә фабрикләр, нөв-нөв карханалар ачмагла кифајәт етмәјәрәк, јерләрин алтында олан мәдәниијјәтә дә әл атыб сәнәеји һәјата чыхарыб милләтә тәгдим едәр». Бу ҹүр јүксәк мәзмунлу вә дөврүнә көрә чох фајдалы вә әһәмијјәтли фикирләр сөјләјә билмәк үчүн, мүкәммәл нәзәри һазырлыға малик олмаг ваҹиб иди.

Ҹ. Ҹаббарлынын сева-сева тәсвир етдији, дәрин һүснтәвәҹҹөһ бәсләдији идеалчы кәнҹләри, һаггы ахтарыш јолуну ахыра гәдәр кедә билмәдиләр. Онлар чох олса маарифчилик фикирләриндән ингилаби мүбаризә идејасына гәдәр инкишаф едә билдиләр, лакин һәгиги сијаси мүбаризәнин истигамәтини тапмадылар вә мүтәшәккил халг мүбаризәсинә гошула билмәдиләр.

Ҹәфәр Ҹаббарлынын Шәрг халгларынын милли азадлыг уғрунда истисмара, зүлмә вә истибдада гаршы гәһрәманлыгла мүбаризәсини әкс етдирән бу әсәрләри, тәбиәтчә бөјүк, идеалчы гәһрәманларынын дили вә фикирләри илә ифадә олунан хошбәхт һәјат арзулары, виҹдан, мәһәббәт вә шәхсијјәт азадлығына даир мүдрик мүлаһизәләри, онун бир јазычы, вәтәндаш вә мүтәфәккир кими, бүтүн јарадыҹылығы боју изләдији доғру вә јүксәк мәгсәдләрини баша дүшүб, гијмәтләндирмәјә чох көмәк едир. Ајры-ајры мәһдуд ҹәһәтләринә вә зиддијјәтләринә, фикир бөһранларына вә сәһвләринә бахмајараг, Ҹ. Ҹаббарлынын иҹтимаи зүлм, әдаләтсизлик, милли әсарәт, истисмар вә истибдад кими, јарамаз ганунлар, көһнәлмиш зеһнијјәтләр, чүрүк тәригәтләр вә мәнфур мүһафизәкар әхлаг вә вәрдишләр әлејһинә мүбаризәјә галхан идеалчы гәһрәманлары, онун мәфкурәви тәкамүлүнү, тә'гиб етдији идеалларын мәзмунуну вә тәблиғ етдији гајәләрин бөјүклүјүнү хүсуси бир ајдынлыгла тәсдиг едир.

Е. М. ӘЛИБӘЈЗАДӘ,
филоложи елмләр намизәди.

АЗӘРБАЈҸАН МИЛЛИ ӘДӘБИ ДИЛИНИН ФОРМАЛАШМАСЫ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР

I.

Милли дил милләтлә, милләтин формалашмасы вә тәшәккүлү илә әлагәдардыр. Халг өз инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә милләт шәклинә дүшүр, халгын дили исә милли дилә чеврилир. Милли дил үмумхалг дилидир. О һәмин дилдә данышанларын һамысы үчүн үмуми вә ваһид дил сајылыр. Милли дил мүрәккәб бир системдир: бураја тәкчә әдәби дил, онун јазылы вә шифаһи-бәдии головлары дахил дејил, һәм дә о, халг данышыг дилини, үмумхалг үнсијјәтинин мүхтәлиф саһәләрини, маһәлли диалектләри вә с. әһатә едир. Милли дилин варлығында әдәби дил мүһүм рол ојнајыр.

Узун тарихи инкишафын мәһсулу олан милли дил вә онун јаранмасында нәсилләр вә ҹәмијјәтин бүтүн үзвләри, бүтүнлүклә халг иштирак едир. Халгын милләт шәклини алдығы дөврдә онун үмуми вә ваһид дили милли дил, әдәби дили исә милли әдәби дил олур. «Халг», «милләт» анлајышлары арасында кечилмәз сәдләр олмадығы кими, халг дили илә милли дил, әдәби дилә милли әдәби дил арасында да бир о гәдәр сәдд јохдур; бири дикәринин давамы вә инкишафыдыр. Буна көрә, чох заман милли дил, садәҹә олараг, халг дили, милли әдәби дил исә әдәби дил шәклиндә дә ишләнир. Милли әдәби дил милли дилин јеткин шәкли, әдәби дилин инкишафынын јүксәк мәрһәләсидир.

Мүхтәлиф дилләрин милли бир шәкил алмасында она истигамәт верән үмуми ҹәһәтләр, үмуми ганунаујғунлуглар мөвҹуддур. Лакин һәр бир дилин өзүнәмәхсус инкишаф јолу вар ки, бу о дилин вә о дилдә данышан халгын тарихи вә үмуми мәдәни инкишафы илә бағлыдыр. Буна көрә дә бә'зи милли дилләр тәшәккүл тапыб формалашынҹајадәк узун бир тарихә, јазылы-әдәби ән'әнәјә малик олмушдур. Мәсәлән, тәдгигатчылар көстәрирләр ки, ермәни јазылы дилинин тарихи

7994—2
3024
M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

IV эсрдэн башлајыр[1]; Франсада ваһид эдэби дил XIII эсрдэ јаранмыш вэ XVI эср франсыз милли дилинин башланғыч мэрһэлэси олмушдур[2]; Инкилис миллэти вэ инкилис милли дили XVI эсрдэ эмэлэ кэлмиш вэ формалашмышдыр[3]. Демэли, милли тэшэккүлтапма, формалашма тарихи шэраитлэ элагэдар олараг ајры-ајры халгларда мүхтэлиф дөврлэрдэ башлаја вэ баша чата билэр.

Бу фикир милли дилин бу вэ ја башга саһэсинэ дэ аиддир.

Азэрбајчан милли дилинин эсасы кими, тэкчэ ше'р дили голунун тэхминэн мин иллик тарихи вардыр ки, о да ики истигамэтдэ—1) классик ше'р дили вэ үслубу, 2) шифаһи-бэдии халг јарадычылығы дили вэ үслубу истигамэтиндэ —инкишаф етмишдир; эдэби дилин бу саһэлэри биздэ күчлү олмуш, классик ше'р дили илэ зэнкин фолклор дили вэ үслубу бир-биринэ гаршылыглы тэ'сир көстэрэрэк, кетдикчэ эдэби дилин инкишафыны ваһид истигамэтэ доғру чэкиб апармыш, XVIII эсрдэ бу һэр ики саһэ икинчисинин үстүнлүјү илэ бирлэшмишди. Даһа доғрусу, Азэрбајчан милли эдэби дилинин көклэри Гази Бүрһанэддиндэн вэ Нэсимидэн, Хэтаидэн вэ Фүзулидэн, Видадидэн вэ Вагифдэн кечиб кэлир.

Бир аз да дэринлэрэ кетсэк, милли эдэби дил үчүн мүһүм олан јазылы дилин илк үнсүрлэри һэлэ «Орхон—Јенисеј» китабэлэриндэ нэзэрэ чарпыр; XI эсрдэ Маһмуд Кашгаринин «Лүғэти»ндэн сүзүлүб кэлир, бурада өзүнү көстэрэн вэ мисал шэклиндэ верилмиш бир сыра сөз, тэркиб, ифадэ, чүмлэ, аталар сөзү, мэсэл вэ кичик ше'рлэрдэн башлајыр ки, о бүтүн маниэлэрэ бахмајараг, кетдикчэ эсил инкишаф јолуна дүшүб «Дэдэ Горгуд» дастанларында јени шэкил алмыш, Һэсэноғлу вэ Нэсиминин, Һэбиби вэ Хэтаинин ше'рлэриндэ хејли чилаланмыш, Фүзули гэзэлиндэ исэ классик сэвијјэјэ јүксэлмишди. XVI вэ XVII эсрлэрин ел шаирлэри илэ бирликдэ XVIII эсрдэ Видади вэ Вагиф чанлы халг дилинин гүввэтли тэ'сири алтында классик эдэби дили даһа реалист истигамэтэ јөнэлдэрэк, өз садэ вэ сэмими гошмалары илэ онун милли чығыра дүшмэси үчүн мүэјјэн һазырлыг иши апармышды—буна көрэ дэ, Ф. Көчэрли өз тэдгигатларында Вагифин «милли шаир олдуғуна»[4] ишарэ вураркэн доғру һэрэкэт етмишди.

[1] Бах: «Вопросы формирования и развития национальных языков». «Труды Ин-та языкознания», т. X, Москва, 1960, стр. 50.
[2] Јенэ орада: сэһ. 205—208.
[3] Јенэ орада: сэһ. 4.
[4] **Ф. Көчэрли.** Азэрбајчан эдэбијјаты тарихи материаллары, I чилд, I һиссэ, сэһ. 110.

Демэли, Азэрбајчан халг дили вэ эдэби дил мөһкэм тарихи көклэрэ, күчлү эн'энэјэ маликди; XIX эсрдэ исэ халг дилини мүхтэлиф чэһэтдэн экс етдирэн имканлар артмышды. Бунунла јанашы, эдэби дил илэ чанлы халг дилинэ, бунларын гаршылыглы элагэсинэ, хүсусилэ фолклора јени мүнасибэт эмэлэ кэлмишди. М. Ф. Ахундовун бөјүклүјү онда иди ки, бу јени мүнасибэтин эн парлаг чэһэти онун јарадычылығында өз эксини тапмышды. Драматуркија вэ мэтбуат дилинин јаранмасы вэ елми-фэлсэфи үслубун инкишафы илэ бирликдэ эдэби дил мүхтэлиф саһэлэрэ ајрылмыш, өз эһатэ, нүфуз даирэсини олдугча кенишлэндирэрэк өзүнү дөврэ—замэнэјэ милли эдэби дил шэклиндэ тэгдим етмишди..

II.

Биздэ миллэт анлајышына һэлэ XVI эсрин лап эввэллэриндэ тэсадүф едилир; Шаһ Исмајыл Хэтаинин «Дэһнамэ» эсэриндэ Бағбан Ашигдэн сорушур ки:

Бу јердэ мурад һалэтин нэ?
Нэ јердэнсэн, эсли **миллэтин** нэ?[1].

Бурадакы «миллэт» сөзү нэзэримизи чэлб етмэјэ билмэз Лакин мүасир мэ'нада «миллэт» мэфһуму вэ онун изаһына[2] XIX эсрдэ раст кэлирик...

Мэсэлэ бурасындадыр ки, XIX эсрин сијаси-ичтимаи шэраити өлкэдэ јени вэзијјэт јаратды; 30-чу иллэрдэн е'тибарэн бир сыра гэза вэ шэһэрлэрдэ (Шушада, Кэнчэдэ, Нухада вэ башга јерлэрдэ) јени типли мэктэблэр ачылды. Бу мэктэблэрдэ ана дилинин өјрэнилмэси диггэт мэркэзиндэ дајанды. Чар һөкумэти өзү Азэрбајчан (о вахткы истилаһла десэк, **татар, түрк, түрк-татар**) дилинэ ајрыча эһэмијјэт верирди ки. өлкэдэ мүстэмлэкэчилик сијасэтини күчлэндирмэк үчүн јерли халгын өз ана дилиндэн истифадэ етсин. Бир сыра мөвчуд рэсми сэнэдлэр, Азэрбајчан дилинэ, онун тэблиғи вэ тэдриси мэсэлэлэринэ аид о заман бир-биринин архасынча јазылмыш онларча китаблар вэ с. дэ бу фикри тэсдиг етмэкдэдир.

XIX эсрдэ нэшријјат иши илэ марагланмаг, китаб чап етмэк тэшэббүслэринин артмасына бурада хүсуси эһэмијјэт вермэк лазым кэлир. Мэтбээ тэшкили вэ китаб-гэзет нэшри Азэрбајчанда үч хэтт илэ, Тэбриз—Тифлис—Бакы хэтти илэ тэшэккүл тапмыш, инкишаф етмиш вэ кенишлэнмишдир.

[1] **Хэтаи.** Дэһнамэ. Азэрбајчан Елмлэр Академијасынын Элјазмалары фонду; фото сурэт, № 286, сэһ. 19.
[2] Бах: **М. Ф. Ахундов.** Эсэрлэри, II чилд, Бакы, 1951, сэһ. 17; «Экинчи». 1877, № 10; «Кэшкүл», 1890, № 115...

Илк дәфә Азәрбајҹанда мәтбәә Тәбриздә тәшкил олунмуш вә «Фәтһнамә» адлы **илк** китаб орада 1817-ҹи илдә басылмышдыр. 1824-ҹү илдә исә Мирзә Ҹәфәр адлы зијалы јени бир мәтбәә јаратмышдыр. М. Мәһәммәдәли Тәрбијәт јазыр ки, Мирзә Ҹәфәр тәхминән 1240-чы һиҹри (1824) илләрдә Москваја кетмиш, орада даш басмасы ишини өјрәндикдән сонра өзү илә Тәбризә бир дәзкаһ даш басмаханасы да кәтирмишдир; бу басмахана Тәбриздә јарадылан икинчи мәтбәә иди[1].

Әсрин икинчи рүбүндән е'тибарән Азәрбајҹан китабы вә гәзети Тифлисдә нәшр олунмаға башлајыр. Бурада әввәлҹә «Татарские ведомости» (1832) гәзетинин азәрбајҹанча нөмрәләрини ајрыҹа хатырлатмаг лазымдыр. 1841-ҹи илдән «Закавказский вестник»ә азәрбајҹанча икинчи бир вәрәгә әлавә олунду вә бу вәрәгә дөрд ил јарыма гәдәр јашаја билди[2]; бу вәрәгәләрин чыхмасы мүсбәт һал иди вә бунлар XIX әсрдә әсасы гојулмуш милли мәтбуатын вә мәтбуат дилинин рүшејми сајыла биләр. 1850-ҹи илләрдән исә М. Ф. Ахундовун драм әсәрләри нәшр едилди.

Артыг кечән әсрин сон рүбүнүн лап әввәлләриндән Бакыда «Әкинчи» гәзети нәшрә башлады вә Бакы јаваш-јаваш бүтүн саһәләрлә әлагәдар әсас мәдәни тәшәббүсләри өз әлинә алды...

Азәрбајҹан дилинин тәблиғи вә тәдриси мәсәләсинә кәлинҹә, о заман А. Бакыхановун «Нәсиһәтнамә» (1836), проф. Мирзә Казым бәјин «Грамматика турецко-татарского языка» (1839), П. М. Будаговун «Турецко-татарский букварь» (1844) вә б. дәрсликләринин аз әһәмијјәти олмамышды. XIX әсрин икинчи јарысындан Русијада—Москва вә Петербургда Азәрбајҹан дилинә мараг даһа да артды; бу дили өјрәнмәк вә өјрәтмәк мәгсәди илә чохлу луғәт вә дәрсликләр[3] һазырланды.

Азәрбајҹан фолклор материалларынын топланмасы, нәшри дөврүн мүһүм тәдгигат мөвзуларындан олур. Мәсәлән, Әһ-

[1] Бах: **Мәһәммәдәли Мүсәддиг**, «Азәрбајҹана мәтбәә кәтирилмәси һаггында», «Азәрбајҹан» гәзети, 1963, № 1459.

[2] Бах: **Ф. Гасымзадә.** XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1956, сәһ. 53.

[3] **П. И. Р.**, «Татарский букварь», Петербург, 1856, 77 сәһ.; **П. М. Будагов**, «Практическое руководство турецко-татарскаго-адербиджанскаго наречия», Москва, 1857, 20 дәрс; **Л. М. Лазарев**, «Түрк дилинин мүгајисәли мүнтәхәбаты», Москва, 1866, 348 сәһ.; **Лазар Будагов**, «Луғәти-түрки», Петербург, 1869, 415 сәһ. вә б. Бу дәрсликләр һаггында гыса мә'лумат үчүн бах: **А. Абдуллајев**, «Азәрбајҹан дилинин тәдриси тарихинә даир», Бакы, 1958, сәһ. 48—52.

мәд бәј Ҹаваншир 4 ҹилддән ибарәт олан вә бизә һәләлик кәлиб чатмајан «Түрк зәрб-мисаллар мәҹмуәси» бу заман јарадылмышды...[1] Милләтин, милли дилин там тәшәккүл тапдығы вә формалашдығы дөврдә бу ҹүр тәшәббүсләр чох тәбии вә реал иди.

Әсрин орталарына доғру әдәби дил саһәсиндә даһа сүр'әтли инкишаф вә ҹанланма нәзәрә чарпыр. М. Ф. Ахундовун 4 мај 1853-ҹү ил тарихли «Јазылы мә'рузәси»ндән[2] ајдын олур ки, һөкумәт бир сыра башга тәдбирләрлә јанашы, азәрбајҹанча әдәбијјатын инкишафына да фикир вермишди, хүсуси бир әмрлә өлкәдә әһалинин фарсча јазмасы гадаған едиләрәк, јазы ишләринин азәрбајҹанча апарылмасы тапшырылмышды. Һәр јердә, мүхтәлиф гајдаларда олса да јазы ишләри ана дилиндә кедир, бүтүн гәза мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили әсас бир фәнн кими кечилирди. Беләликлә дә, Азәрбајҹан дили гануни олараг, дөвләт идарәләринә јериди, мәктәбләрдә, тә'лим-тәрбијә ишләриндә ана дили вә онун тәдриси кетдикҹә күҹләнди... Бунунла да, елмин мүхтәлиф саһәләринә даир ана дилиндә дәрсликләр һазырламаг зәрурујјәти мејдана чыхды. Бу ҹәһәтдән «Вәтән дили» (икинҹи ил) гираәт китабы[3] ана дилинә аид илк милли дәрслик сајыла биләр. Китабда верилән оху материалларынын чоху јерли вә мүасир руһлу ше'рләр, мүхтәлиф мәзмунлу, кичик вә мараглы нәср парчалары, тәмсил вә ләтифәләрдир. Бир чох һекајә, нағыл, сөһбәт вә с. јазыларын сонуна исә, онларын мәзмунуна ујғун халг мәсәлләри әлавә едилир. Үмумијјәтлә, дәрсликдә 200-дән артыг сечмә аталар сөзү вә мәсәл, 62 тапмаҹа, 3 јанылтмаҹ верилмишдир. Дәрсликдә әзбәрләнмәк үчүн сечилмиш гафијәли аталар сөзләри, мәсәл вә тапмаҹалар исә диггәти хүсусилә ҹәлб едир.

Бунлар, әлбәттә, бөјүк јениликләр иди.

XIX әсрин 30—40-ҹы илләриндән Азәрбајҹан дили бүтүн Гафгаз вилајәтләриндә вә Русијанын өзүндә belә өјрәнилмәси зәрури сајылан дилләр сырасына кечмишди, онун нүфуз даирәси олдугҹа артмышды.

Бурада мәсәләнин ики ҹәһәтини бир-бири илә гарышдырмаг олмаз.

[1] Азәрбајҹан Елмләр Академијасынын Әлјазмалары фонду, инв. № 174. Һәмидә ханымын хатирәләри, Дәфтәр № 6, с. 52.

[2] Бах: **М. Ф. Ахундов.** Әсәрләри, III ҹилд, Бакы, 1935, сәһ. 21.

[3] **А. О. Черњајевски** вә **С. А. Вәлибәјов.** Вәтән дили, Тифлис, 1888, 169 сәһифә.

Мәсәләнин биринчи чәһәти ондан ибарәтди ки, чар һөкумәти Гафгазда јеритдији мүстәмләкәчилик сијасәтини һәјата кечирмәк мәгсәди илә ајрыча гәрар вә көстәришләрлә Гафгаз әјаләтләрини идарә едән чиновник вә башга чар үсул-идарәси ишчиләрини јерли дилләри, хүсусилә Азәрбајчан дилини өјрәнмәјә тәһрик едирди. 1855-чи илдә јазылмыш бир рәсми сәнәддә охујуруг: «Күрчү дили Тифлис вә Кутаиси губернијаларынын анчаг мүәјјән јерләриндә чиновник үчүн әлверишли ола биләр. Азәрбајчан дили[1] исә Гафгазын бүтүн башга һиссәләриндә вә бүтүнлүклә Гафгаз өлкәсиндә әлверишлидир»[2]. XIX әсрин һәлә биринчи јарысындан мејдана чыхан лүғәтләрин чоху да елә бу мәгсәдләр үчүн јазылмышды...

Мәсәләнин икинчи чәһәти ондан ибарәтди ки, Русијанын тәрәггипәрвәр адамлары—јазычы вә шаирләр Гафгаз халглары, о чүмләдән Азәрбајчан халгы илә марагланыр, онун дил вә мәдәнијјәтини өјрәнирдиләр. Бу, Гафгаз халгларына, онларын дилләринә, мәдәнијјәтләринә олан мараг вә һүсн-рәғбәт һиссиндән ирәли кәлирди. Бөјүк рус шаири М. Ј. Лермонтов Гафгазда сүркүндә икән досту С. А. Рајевскијә кондәрдији бир мәктубунда јазмышды: «Русијадан чыхан вахтдан бәри... дағлар кечмишәм, Шушада, Губада, Шамахыда олмушам... Бурада вә үмумән Асијада, Авропада франсыз дили гәдәр зәрури олан Азәрбајчан дилини өјрәнмәјә башламышам»[3]. А. А. Марлински дә Азәрбајчан дилини билирди. Бу, онун «Молла Нур» әсәриндә үслуб мәгсәдләри үчүн ишләтдији сөзләр, зәрб-мәсәлләр, идиоматик ифадәләр вә с.-дән мә'лум олур. «Һачы Мурад» повестиндә Л. Н. Толстојун Азәрбајчан дили илә таныш олдуғуну сүбут едән мараглы дил фактлары вардыр. В. Г. Белински М. Ч. Топчубашевин ше'рләринин рус дилинә тәрчүмәсиндән данышаркән онларын әслиндә даһа көзәл олдуғуну гејд етмишди. «Бу әсәрләр өз тәрчүмәләриндән мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә јахшыдыр»[4]—деје јазмышды.

Азәрбајчан дилинин һөрмәт вә һүгугунун артмасы, әдәби дилин сүр'әтлә инкишафы вә әһатә даирәсинин кенишләнмәси үчүн бу фактлар һеч дә аз әһәмијјәтли дејилди. Јени реалист әдәбијјатын, милли мәтбуатын јаранмасы вә үмумијјәтлә әдәбијјатын һәрчәһәтли инкишафы, ичтимаи-сијаси һәјат кечән әсрдә Азәрбајчан дилинин јени мәрһәләјә дахил олмасы үчүн лазыми шәраити һазырлады. Милли ојанма тәкчә әдәбијјатда, әдәбијјатын идеја истигамәтиндә дејил, дилдә; дилин руһунда да өзүнү көстәрди: әдәби дилин тәмизлији вә мүстәгил инкишафы уғрунда елми-нәзәри мүбаризәнин әсасы гојулду; ана дилиндә тә'лим-тәрбијә мәсәләләри, әлифба, әдәби дил, истилаһ јарадычылығы, имла вә б. к. саһәләрлә әлагәдар мәтбуатда нәзәри вә тәнгиди фикирләр мејдана чыхды. Бүтүн бунлар бир даһа Азәрбајчан үмумхалг дилинин вә еләчә дә әдәби дилин кәләчәк инкишафыны мүәјјән едир вә онун милли истигамәтә јөнәлмәсинә гүввәтли тәкан вермиш олурду.

III.

Азәрбајчан милли вә милли әдәби дилинин һансы диалект әсасында тәшәккүлү мәсәләси мүбаһисәли бир «проблем» олараг һәлә дә һәлл едилмәмиш галыр. Бу мәсәләдә мүхтәлиф фикирләр вар: бә'зи дилчиләр Азәрбајчан әдәби (вә милли) дилинин Газах—Гарабағ вә ја башга бир диалект әсасында тәшәккүл тапдығы фикрини ирәли сүрүрләр—бу мүддәанын сәһв олдуғу барәдә фикир сөјләнилмишдир[1], бә'зиләри исә Азәрбајчан милли дилинин әсасына Бакы—Шамахы диалектини гојурлар[2] (һәтта бу мүнасибәтлә 1956-чы илдә Бакыда диалектоложи мүшавирә чағырылмышды). Әлбәттә, бу, елмә јад олан бир мејл—елмдә мәһәлчилик мејлидир ки, бә'зи алимләр һәлә дә һәмин сәһв фикри тәкрар едирләр[3]. Һалбуки мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу вахтындача чидди мүбаһисәләрә сәбәб олмуш вә писләнмишди[4].

Һәр һансы бир диалект тәкликдә Азәрбајчан әдәби вә милли дилинин әсасында дура билмәз; Гарабағ, Шамахы—Бакы вә ја Тәбриз—Әрдәбил диалектләриндән бирини вә ја икисини ајрылыгда көтүрүб милли дилин әсасында гојмаг

[1] Әслиндә «татарский язык»дыр, сөһбәт Азәрбајчан дилиндән кетдији үчүн о шәкилдә дә тәрчүмә етдик.
[2] Акты Кавказской археографической Комиссии, Тифлись, 1885, том X стр. 720.
[3] **М. Ю. Лермонтов.** Полное собрание сочинений, том IV, Ленинград, Госполитиздат, 1940, стр. 524.
[4] Бах: **Гейдар Гусейнов.** Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века, издание второе, Баку, 1958, стр. 62.

[1] Бах: «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», I бурахылыш, Бакы, 1963, сәһ. 111.
[2] Бах: **М. Ш. Ширалиев.** «О диалектной основе Азербайджанского национального литературного языка» — «Вопросы диалектологии тюркских языков» (Труды Института литературы и языка им. Низами, том XII), Баку, 1958, стр. 11—21.
[3] Бах: **Н. А. Баскаков.** «Тюркские языки», Москва, 1960, стр. 140.
[4] Бах: «Вопросы диалектологии тюркских языков» (Труды Института литературы и языка им. Низами, том XII), Баку, 1958, **А. А Зајончиковскинин**, Әкрәм Чәфәрин, М. Һ. Һүсејнзаләнин чыхышлары, сәһ. 127, 132, 144 вә 153. Јенә бах: **С. Чәфәров.** Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы, Бакы, 1960, сәһ. 8—9.

олмаз. Бу, бүтүн милли-мәдәни ирси унудуб тарихи тели гырмаг вә беләликлә дә, елмиликдән узаглашмаг демәк оларды. Бурада мүәјјән бир јери, бир вә ја ики мәдәни мәркәзи—шәһәри дә әсас көтүрмәк доғру дејилдир. Тарихән Азәрбајчан мәдәнијјәти: әдәбијјат, дил, мусиги, ме'марлыг вә с. мүхтәлиф фасиләләрлә кәһ Тәбриздә, кәһ Кәнчәдә, кәһ Бәрдәдә, кәһ Шамахыда, кәһ да, һәтта Тифлисдә мәркәзләшмишди; инди исә Бакыда мәркәзләшир. Бөјүк Фүзулини дөвр, заман апарыб Бағдада чыхармасына бахмајараг, јенә о, тәкчә бир диалектдә дејил, Азәрбајчан үмумхалг дилиндә јазыб јаратмышды... Кечән әсрдә Тифлисдә вә Бакыда мејдана чыхан мәтбу әсәрләрин, гәзет вә мәчмуәләрин дили, хүсусилә «Әкинчи» гәзетинин, «Кәшкүл»үн дә дил вә үслубу тәкчә Бакы—Шамахы диалектләри әсасында формалаша билмәзди...

Әслиндә милли вә милли әдәби дилин сәрһәдди диалектләрә көрә јох, јазылы дилә әсасән гәти мүәјјән едилә биләр. Бир һалда ки, Азәрбајчан јазылы дилинә аид зәнкин әдәби ирс вардыр, милли дилин тәшәккүлүндә диалектләрин ролуна бир о гәдәр еһтијач дујулмур; лакин бу мәсәләдә диалектләри тамамилә нәзәрдән гачырмаг да дүзкүн олмазды. XIX әсрдә Азәрбајчан ики јерә бөлүнәрәк Чәнуб вә Шимал һиссәләринә парчаланмышса да, милли дилимизин тәшәккүлүндә Чәнуб вә хүсусилә, Тәбриз, Әрдәбил диалектләринин пајы вардыр вә буну унутмаг олмаз. Мәсәләнин тарихи шәкилдә гојулушу да буну тәләб едир; һәлә XVI әсрин лап әввәлләриндә Ш. И. Хәтаи Азәрбајчан дилини дөвләт дили е'лан етмиш, мүстәгил Азәрбајчан дили уғрунда мүбаризә апарараг өзү дә бу дилдә јазыб-јаратмышды... Бурада мәсәлә бир аз да инчәләшир. Һазырда биз Тәбриз, Әрдәбил вә үмумиликдә, Чәнуби Азәрбајчан диалект вә шивәләрини тәдгиг етмәк, әтрафлы өјрәнмәк имканына малик дејилик. Лакин вахт кәләчәк ки, бу имкан јаранačагдыр. Онда мәсәләнин һәллинә көмәк едә биләчәк чох мүһүм вә гијмәтли материаллар да мејдана чыха биләр.

Азәрбајчан дилинин гәдим вә ардычыл инкишаф тарихи вардыр. Ону ајры-ајры фәрдләр дејил, бүтүн коллектив—халг јаратдығы кими, әдәби вә милли әдәби дилин дә әсасында бир, ја ики диалект дејил, дилин бүтүн диалектләри дурур.

Мәммәд МӘММӘДОВ.

ИБТИДАИ СИНИФЛӘРДӘ ГИРАӘТ ДӘРСЛӘРИ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР ОЛАРАГ АПАРЫЛАЧАГ ЛУҒӘТ ИШЛӘРИНИН МЕТОДИКАСЫНА ДАИР

Мәктәблиләримизин гаршысында дуран әсас мәсәләләрдән бири дә шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. Нитг мәдәнијјәти дедикдә башлыча олараг грамматик чәһәтдән дүзкүн вә мәзмунлу, лексик чәһәтдән зәнкин вә дәгиг, мәнтиги чәһәтдән әлагәли вә ардычыл нитг нәзәрдә тутулур. Нитг мәдәнијјәтинин әсас хүсусијјәтләриндән бири дә луғәт еһтијатынын зәнкин вә дәгиг олмасыдыр.

Сөз еһтијатынын азлығы, сөзү механики әзбәрләмәк шакирдин тәфәккүрүнү инкишафдан дајандырыр, нитгини исә сөнүк вә тә'сирсиз едир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, ибтидаи синифләрдә ана дили (гираәт) дәрси дејән бә'зи мүәллимләр шакирдләрин нитг вә тәфәккүрүнүн инкишафында луғәт ишләринин ролуну тәләб едилән сәвијјәдә гијмәтләндирмирләр. Бу иш ја тамамилә унудулур, ја да јалныз чәтин сөзләрин изаһы илә мәһдудлашдырылыр. Бә'зән бу изаһат сәтһи олур. Шакирдләрин сөз еһтијатыны системә салмаг, онларын луғәтини јаш вә билик сәвијјәләринә ујғун сөзләрлә зәнкинләшдирмәк үзрә иш апарылмыр. Сөзләрин контекстдәки мә'насы вә образлы ифадәләр үзрә иш апармаг нәзәрдән гачырылыр.

Һалбуки, гираәт мәшғәләләриндә сөзүн мә'насы вә онун нитгдәки әһәмијјәти дә мүһүм јер тутмалыдыр.

Програмда гираәт дәрсләри илә әлагәдар олараг шакирдләрин луғәт еһтијатыны һәм лексик, һәм дә әдәби-үслуби характерли сөзләрлә зәнкинләшдирмәк тәләб олунур. Гираәт дәрсләри илә әлагәдар олараг шакирдләрин сөз еһтијатыны лексик ваһидләрлә зәнкинләшдирмәк дедикдә: 1) шакирдләрин нитгиндә мә'насы дәгиг олмајан сөзләри дәгигләшдирмәк; 2) шакирдләрин луғәт еһтијатыны тәбиәтә, чәмијјәтә, әмәјә, мәишәтә вә с. аид сөзләрлә кенишләндирмәк;

3) әшјаларын мәкан, заман, мигдар, әламәт, кејфијјәтини билдирән сөзләрлә зәнкинләшдирмәк; 4) үмумиләшдиричи вә конкретлик (чинс вә нөв) билдирән сөзләрлә зәнкинләшдирмәк нәзәрдә тутулур.

Әдәби-үслуби истигамәтдә исә шакирдләрин нитгини: 1) синоним, антоним, омонимләрлә; 2) епитетләр, мүгајисәләрлә; 3) мәчази сөзләрлә вә с. илә зәнкинләшдирмәк нәзәрдә тутулур. Бунунла әлагәдар олараг лүғәт ишләри дә ики истигамәтдә апарылмалыдыр.

1. Чәтин сөзләр үзәриндә иш.

2. Образлы сөз вә ифадәләр үзәриндә иш.

Бу исә ајры-ајры синифләрин дәрсликләриндә верилмиш лүғәт тәркибинин әсасында һәјата кечирилмәлидир.

Гираәт дәрсләри илә әлагәдар олараг чәтин сөзләр дедикдә, һеч дә јазылышы чәтин сөзләр нәзәрдә тутулмур. Мә'лум олдуғу үзрә, орфографија билаваситә грамматика илә әлагәдардыр. Јазылышы чәтин олан елә сөзләр вардыр ки, (ведрә, јорған, лампа, торпаг) бунлар гираәт дәрсләриндә шакирдләр үчүн чәтин сөз һесаб едилмир. Чүнки бу сөзләрин аид олдуғу әшјалар һаггында шакирдләрин кениш тәсәввүрү вардыр.

Гираәт дәрсләри илә әлагәдар олараг елә сөзләр чәтин һесаб едилмәлидир ки, һәмин сөзләр мәтнин мәзмуну илә билаваситә бағлыдыр вә онларын билдирдији әшја вә һадисә һаггында шакирдләрин тәсәввүрү ја сәтһидир, ја да һеч јохдур. Мүшаһидәләр дә көстәрир ки, ушаглар чох вахт бизим асан сајдығымыз сөзләри изаһ етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу ондан ирәли кәлир ки, һәмин сөзүн билдирдији әшја, әламәт, хассә, һәрәкәт вә с. аид онларын тәсәввүрү јохдур.

Бураја тәбиәтә, чәмијјәтә, әмәјә, мәишәтә вә с. даир варлыгларын адыны билдирән вә әсасән гејри-бәдии мәтнләрдә ишләнән сөз вә истилаһлар дахилдир.

Образлы сөз вә ифадәләр дедикдә, бәдии мәтнләрдә ишләнән мәтнин идејасы, гурулушу образын характеристикасы илә билаваситә бағлы олан сөз вә ифадәләр нәзәрдә тутулур.

Бакынын 30, 31, 44 нөмрәли мәктәбләриндә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, габагчыл мүәллимләр һәлә I синифдән бәдии сөз вә ифадәләр үзәриндә дә иш апарырлар. Бу иши онлар практик јолла апармаға чалышырлар.

44 нөмрәли мәктәбин мүәллими Һ. Сәфәрова II синифдә «Мәним нәнәм» адлы мәтни кечәркән «сојудучу», «радиогәбуледичи», «космос», «сүн'и пејк», «космонавт» вә с. чәтин сөзләрлә бәрабәр, «учан халча», «сеһирли адам» вә с. мәчази мә'нада ишләдилән сөзләри дә шакирдләрә изаһ едир.

Елми-күтләви (әмәли) вә бәдии мәтнләрдә олан чәтин сөзләрин, истилаһларын вә бәдии ифадәләрин изаһы заманы бир нечә тәләби һәјата кечирмәк лазымдыр: а) елә сөз, истилаһ вә ифадә изаһ едилмәлидир ки, бу, охунан мәтнин баша дүшүлмәси үчүн вачиб олсун; б) елә сөз вә ифадәләр изаһ олунмалыдыр ки, доғрудан да шакирдләр онларын мә'насыны баша дүшмүрләр; в) изаһ гыса, лакин дәгиг вә ајдын олмалыдыр.

Әкәр «Мәктәб», «Аилә», «Јолдашлыг» мөвзулары үзрә лүғәт иши апарыларса, онда мүәллим елә сөзләр үзәриндә дајанмалыдыр ки, бунлар инсанларын ән башлыча әхлаги кејфијјәтләрини әкс етдирсин вә ушагларда бу саһәдә мүәјјән анлајыш јарада билсин. Фәсилләрин ады илә бағлы олан мөвзуларда диггәт мәркәзиндә биткиләри, һејванлары, кәнд тәсәррүфаты ишләрини көстәрән сөзләр, әшја вә һадисәләрин рәнкини, сәсини билдирән сөзләр: епитетләр, мүгајисәләр, антонимләр, синонимләр вә с. олмалыдыр.

Изаһлы гираәт дәрсләриндә синифләр үзрә тәкрар олунан мөвзулара аид апарылачаг лүғәт ишләри үчүн бу даһа вачибдир. Мәсәлән: «Јаз» башлығы алтында I—IV синифләрдә бир чох мөвзу кечилир. Бу мөвзуларда ајры-ајры мәсәләләр тәсвир едилсә дә, әсас мәзмун бир нечә бөлмәни әһатә едир: 1) јазда һавалар; 2) јазда биткиләр; 3) јазда һејванлар; 4) јазда инсанларын көрдүјү тәсәррүфат ишләри; 5) 28 Апрел вә 1 Мај күнүнүн бајрам едилмәси вә с.

Синифдән-синфә, мөвзудан-мөвзуја нәзәр салдыгда, ушагларын сөз еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси үчүн бурада ибтидаи мәктәб програмынын тәләбинә чаваб верилмәјә чалышылмышдыр. Белә ки, мәтнләр синифләр үзрә асандан чәтинә принсипи үзрә системләшдирилмишдир. Бунун үчүн мүәллим кириш сөһбәти заманы, јахуд јазы иши апармагла кечәчәк мөвзуја аид (мәсәлән, «Дуру вә буланыг су», II синиф) шакирдләрин сөз еһтијатыны вә тәсәввүрләрини јохлаја биләр. Белә јохлама васитәсилә мүәллим ушагларын бу мөвзуја аид сөз еһтијатыны мүәјјәнләшдирир вә сонра кечәчәји мөвзу илә әлагәдар онларын фәал лүғәтинә һансы сөзләри дахил етмәк лазым олдуғуну билир.

Беләликлә, мәтндә олан бүтүн сөзләрин дејил, јалныз шакирдләрин тамамилә баша дүшмәдикләри, јахуд сәһв ба-

ша дүшдүкләри вә мәтнин мәзмуну илә билаваситә бағлы олан сөз вә ифадәләрин изаһ едилмәси зәруридир. Онлар да өз хүсусијјәтләриндән асылы олараг: 1) гираәтә гәдәр; 2) гираәт просесиндә; 3) гираәтдән сонра изаһ олунмалыдыр.

Гираәтә гәдәр сөзләрин изаһы. Мәтндә әсас фикирлә бағлы олан сөзләрин бир гисминин гираәтә гәдәр изаһ едилмәси вачибдир. Бу чүр изаһат ән чох ушаглара ајдын олмајан чәтин сөзләрә аиддир. Мүәллим гираәтә һазырлыг дөврүндәки мүсаһибә заманы белә сөзләр үзәриндә лүғәт иши апармалыдыр. Мәсәлән, III синифдә кечилән «Компас» мәтниндән «компас», «пробка», «магнит», «шимал», «чәнуб», «магнитли чубуг», «магнитли ох», «сәјјаһ», «метал» кими сөзләр үзәриндә гираәтә һазырлыг дөврүндә иш апарылмазса вә бунлар һаггында шакирдләрдә мүәјјән тәсәввүр јарадылмазса, мәтнин гираәт техникасы вә шүурлу охусу мүмкүн олмаз. Мәһз буна көрә дә мүәллим мүсаһибә заманы (гираәтә гәдәр) һәмин сөзләри јазы тахтасына јазмалы, мүәјјән үсуллара онларын мә'насыны шакирдләрә баша салмалыдыр. Бу һазырлыгдан сонра исә ичәрисиндә һәмин сөзләр олан «Компас» мәтнинин гираәти сәмәрәли ола биләр.

Гираәт просесиндә сөзүн изаһы. Гираәт просесиндә сөз хүсуси һалларда, чох вачиб олдуғу вахт изаһ олунмалыдыр. Бу изаһ гыса, јығчам, дәгиг олмалы вә чох вахт алмамалыдыр. Чүнки гираәт заманы сөзүн кениш изаһы шакирдләрин диггәтини мәтнин мәзмунундан узаглашдырыр, әсәри бүтөвлүкдә гаврамаларына мане олур, шакирдләрин гираәтә олан марағыны зәифләдир. Мәсәлән, тутаг ки, мүәллим шакирдләрә мараглы бир һекајә охумушдур. Ушагларын һамысынын диггәти һадисәнин нечә инкишаф етмәсинә јөнәлдилмишдир. Онлар бунун нечә битәчәји һаггында һәјәчанла фикирләширләр. Бу просесдә мүәллимин сөз изаһ етмәси ушагларын естетик зөвгүнү корлаја биләр. Гираәт заманы ики просесин—оху вә сөзләрин изаһы—бәдии әсәрин гавранылмасынын тәбиилијини позур. Буна көрә гираәт просесиндә елә сөзләри изаһ етмәк олар ки, бунлары ушагларын билдикләри синонимлә, јахуд башга сөзлә, гыса шәкилдә, тез әвәз етмәк мүмкүн олсун. Гираәт просесиндә мәтндә «буруг» сөзүнә тәсадүф едиләрсә вә изаһа еһтијач һисс олунарса, о заман—нефт чыхарылан гујудур—демәклә, кифајәтләнмәк вә охуну давам етдирмәк лазымдыр.

Гираәт просесиндә сөзүн изаһы кичик һәчмли ше'рләрин

охунмасы заманы хүсусилә зәрәрлидир. Бу, ушагларда ше'рин јаратдығы тәәссүраты тамамилә позур.

Гираәтдән сонра сөзләрин изаһы. Гираәт дәрсләриндә истәр чәтин сөзләрин, истәрсә образлы сөз вә ифадәләрин изаһы вә онларын фәал лүғәт еһтијатына кечирилмәси шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинин инкишаф етдирилмәсинә имкан јарадыр. Образлы ифадәләр вә үслуби характерли сөзләр үзәриндә апарылан иш әсәрин дәрк едилмәсини дәринләшдирир. Чүнки бәдии әсәрләрдә бу сөз вә ифадәләрин ролу бөјүкдүр. Јазычы һәр бир сурәти, һәр бир лөвһәни характерик штрихләр, ифадәләр васитәсилә јаратмаға наил олур.

Образлы ифадәләр, мәчази мә'нада ишләдилән сөзләр гираәтдән сонра, контекстдә изаһ олунмалыдыр. Чүнки бу сөзләрин мәзмунуну шакирдләр гираәт заманы контекстдә дәрк едир вә гаврајырлар.

Мүәллим әсәрин гәһрәманынын характерик хүсусијјәтләрини әкс етдирән бу сөзләрин көмәји илә образын фәалијјәтини дә шакирдләрә чатдыра билир. Һәмин сөзләри гираәтә гәдәр изаһ етмәк тамамилә әкс мә'на верә биләр. Н. Рәфибәјлинин **«Совет әскәри»** (III синиф) ше'риндән:

«Сән тарихин мәрд оғлусан,
Ана јурдун хиласкары.
Сән гуртардын **боранлардан**
Бизим елдә илк баһары—

мисраларындан «Тарихин мәрд оғлу» **«боран», «илк баһар»** ифадәләри гираәтә гәдәр изаһ едилсә, бундан шакирдләр һеч бир шеј баша дүшмәз вә һәтта бу ифадәләри сәһв олараг: **«боран»—сојуг, шахта, «илк баһар»**—јаз фәсли мә'насында дәрк едә биләрләр. Бу да ше'рдә јарадылмыш лөвһәнин шакирдләр тәрәфиндән сәһв мәнимсәнилмәсинә сәбәб олар. Бунларын мә'насы гираәт заманы контекстдә шакирдләрә ајдынлашмаға башлајыр. Мүәллимин изаһы исә онларын даһа да ајдынлашмасына вә шакирдләр тәрәфиндән әтрафлы дәрк едилмәсинә көмәк едир. Бу гајда илә бәдии әсәрдәки образлы сөз вә ифадәләр үзрә апарылан лүғәт иши әсәрин сүжетинин, образларынын вә идејасынын шакирдләрин шүуруна чатдырылмасы вә мәзмунунун ачылмасы үчүн фајдалыдыр.

Образлы ифадәләр вә үслуби характерли сөзләр үзәриндә иш. I—IV синифләрдә гираәт дәрсләри үзрә диггәти даһа чох чәлб едән сөз вә ифадәләри ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

1. Антоним, синоним, омоним, чохмә'налы сөзләр.
2. Мәчази мә'налы сөзләр.

3. Мүгајисәләр, епитетләр вә с.

Ушаглар һәлә мәктәбә кәлмәмишдән, өз данышыгларында антоним (ашағы-јухары, узаг-јахын, кәлмәк-кетмәк, ағ-гара, ширин-ачы, дәрин-дајаз), синоним (уча-һүндүр-јүксәк), омоним (Күр чајы, бир стәкан чај), чохмә'налы сөзләри (ев учду, гуш учду, тәјјарә учду) ишләдирләр.

Гираәт дәрсләриндә мүәллим шакирдләрин бу һагда олан билик вә анлајышларына әсасланмалы вә ону ардычыл олараг инкишаф етдирмәлидир. II синифдә бу даһа да дәринләшдирилмәлидир. Мәтндә әкс мә'налы сөзү башгасы илә әвәз етдикдә, мә'нанын тамамилә дәјишилдији практик олараг шакирдләрә чатдырылмалыдыр. Лакин бу вахт терминләрин өзләри (антоним, синоним, омоним вә с.) шакирдләрә дејилмәмәлидир.

Ушаглары садә шәкилдә баша салмаг лазымдыр ки, антоним, синоним, омонимләрдән бачарыгла истифадә етмәк нитги рәван, долғун едир.

III—IV синифләрдә синонимләр (мә'нача јахын, анчаг тамамилә бир-биринин ејни олмајан сөзләр) үзәриндә даһа кениш чалышмалар апарылмалыдыр. Шакирдләр чох вахт сөзү баша дүшүр, анчаг онун мә'на инчәликләрини дәрк етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу заман һәмин сөзү синоними илә әвәз етмәклә мә'наны ачмаг мәгсәдәујғун олар.

«Гәлбим чох шад олду» чүмләсиндән «гәлб» сөзүнү онун синоними олан «үрәк», «көнүл» сөзләри илә әвәз етмәк олар. Јахуд «Баһар фәсли иди». «Јаз фәсли иди». Лакин јадда сахламаг лазымдыр ки, ејни чүмләдә синонимләри бир-бири илә әвәз етмәк һәр заман мүмкүн дејилдир. Онларын бир сыра мә'на инчәликләри вар.

Ибтидаи синифләрдә шакирдләрә омонимләр, чохмә'налы сөзләрә аид дә практик вәрдишләр ашыламаг зәруридир. Онларда садә анлајыш јаратмаг лазымдыр ки, һәгиги аләмин әшја вә һадисәләри о гәдәрдир ки, бунларын һәрәсини бир сөзлә адландырмаг мүмкүн дејил. Мәһз она көрә дә фонетик тәркибчә ејни олан бир сөз јеринә көрә мүхтәлиф мә'на дашыјыр. Мәсәлән: **«јаш»** сөзүнү чүмлә ичәрисиндә ишләдиб мә'на фәргини әмәли шәкилдә шакирдләрә чатдырмаг лазымдыр. **Вагифин он јашы вар. Јаш јердә отурмаг зәрәрдир.**

Мүшаһидәләримиз көстәрир ки, ибтидаи синиф шакирдләри мәчази мә'нада ишләдилән сөзләрин һәгиги мә'насыны чох вахт баша дүшә билмирләр. Мәсәлән, «полад әскәр» ифадәсини ушагларын бә'зиси белә баша дүшүр ки, әскәр һәгигәтән полад палтар кејиниб, бә'зиси әскәрин бәдәнинин поладдан олдуғуну дүшүнүр, бә'зиси исә бурада ишләнән метафорун һәгиги мә'насыны: «Онун мөһкәм ирадәли, һәр бир чәтин тапшырығын өһдәсиндән кәлән әскәр демәк олдуғуну» дәрк едир. Еләчә дә бу типли башга метафорлары: тәбиәт күлүр, һава ган төкүр вә с. шакирдләрин нитгинин образлы ифадәләр вә үслуби характерли сөзләрлә зәнкинләшдирилмәсини елми-күтләви характерли материалла да әлагәләндирмәк фајдалы јоллардандыр. Шакирдләр «Памбыгдан нәләр алыныр», «Нефтин фајдасы» (II синиф) мөвзуларыны өјрәндикдән сонра мүәллим «нефт», «памбыг», «гызыл» һаггында шакирдләрин һәјат тәчрүбәләринә, шәхси мүшаһидәләринә әсасән «гара гызыл», «ағ гызыл» ифадәләрини јазы тахтасына јазыб, бунлар үзәриндә ашағыдакы кими мүсаһибәни апара биләр:

М.—Һансы шејләр гызылдан ола биләр?
Ш.—Саат, үзүк, сырға вә с.
М.—Гызылын рәнки нечә олур?
Ш.—Гызылын рәнки сары вә парлаг.
М.—Гызыл «гара», «ағ» ола биләрми?
Ш.—Хејир.

Мүәллим бундан сонра јығчам шәкилдә шакирдләрә баша салмалыдыр ки, гызыл аз тапылыр вә пасланмыр. Ондан бир чох зәриф шејләр һазырланыр. О чох гијмәтлидир. «Нефт» вә «памбыг» да өлкәмиз үчүн гызыл гәдәр гијмәтлидир. Бунун үчүн рәнкләринә көрә јазычыларымыз нефти «гара гызыл», памбығы исә «ағ гызыл» адландырырлар.

Бәдии әсәрләрдәки образлы сөз вә ифадәләр үзәриндә иш заманы истифадә едилән јоллардан бири дә сечмә оху, јахуд әсәрин мәгсәдә даһа мүвафиг олан бир һиссәсинин тәһлил едилмәсидир. Бу вахт әсас мәгсәд әсәрин идејасынын дүзкүн баша дүшүлмәси, образы әкс етдирмәк үчүн характерик сөзләрин сечилмәси вә бу сөзләрлә әсас идејаны ифадә етмәк, биринчи дәрәчәли мәсәләләри икинчи вә үчүнчү дәрәчәли мәсәләләрдән сечмәји шакирдләрә өјрәтмәкдир. Бу үсулдан II, III вә IV синифләрдә истифадә етмәк олар.

М. Ә. Сабирин «Гарға вә түлкү» (III синиф) тәмсилиндән түлкүнүн јалтаглығыны, һијләкәрлијини көстәрмәк үчүн онун дили илә верилән ашағыдакы парчаны тапдырмаг, онларын диггәтини јалтаглығы, һијләкәрлији ифадә едән «нәвазишли» сөз вә ифадәләр үзәринә јөнәлтмәк лазымдыр:

—Деди: **«Әһсән** сәнә а **гарға аға**
Нә **нәзакәтлә** гонмусан будаға.
Бәзәдин сән бу күн бизим чәмәни,
Шад гылдын бу кәлмәјинлә мәни.

Нә көзәлсән, нә хош лигасан сән!
Јери вар сөјләсәм һүмасән сән!
Түкләриндир ипәк кими парлаг,
Бәднәзәрдән вүчудун олсун ираг!
Бу јәгиндир ки, вар **севимли сәсин,**
Оху, версин мәнә **сәфа нәфәсин!»**

Тәсвир олунан һадисәнин, јарадылан сурәтин, бир сөзлә, әсәрин мәзмунунун баша дүшүлмәсиндә образлы сөз вә ифадәләр вә бунларын нитг инкишафына тә'сири практик шәкилдә, ардычыл олараг өјрәдилмәлидир.

Гираәт дәрсләриндә лүғәт иши апарыларкән шакирдләрин диггәтини јалныз чәтин сөз вә ифадәләрә чәлб етмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Онларын диггәтини мәтндән асылы олараг елә сөзләрә дә чәлб етмәк лазымдыр ки, һәмин сөзләр онлара мә'лум вә ајдындыр. Анчаг инди өјрәндикләри мәтндә бу сөзләр ән мүһүмдүр вә мәтнин мәзмуну билаваситә бунларла бағлыдыр.

Гираәт дәрсләри илә әлагәдар олараг лүғәт ишләринин апарылмасы вә шакирдләрин сөз еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсини план тәртиби вә охунмуш әсәрләрин мүхтәлиф формада нағыл етдирилмәси заманы да давам етдирмәк лазымдыр.

План тәртиби заманы апарылан лүғәт ишинин мәгсәди шакирдләрә өз фикирләрини ифадә етмәк үчүн даһа мүнасиб, үмумиләшдиричи сөзләр сечмәји өјрәтмәкдән ибарәтдир. Һәмин сөзләрдән истифадә едиб онлар мәтнин ајрылмыш һиссәләринә вә сүжетли шәкилләрдә тәсвир олунан һадисәләрә башлыг верә билсинләр. Габагчыл мүәллимләр нитг инкишафында бу чүр лүғәт ишинин ролуну јүксәк гијмәтләндирирләр.

44 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими Шаһнабад Әлизадә IV синифдә гушларын вәзијјәти тәсвир едилән сүжетли шәкил үзәриндә иншаја һазырлыг апараркән шакирдләрин сөз еһтијатынын артырылмасына чидди фикир верди. О, шәкли һиссәләрә ајырмаг вә шакирдләри һәмин һиссәләрә даһа мүнасиб башлыглар (план) вермәк үзәриндә мүвәффәгијјәтлә ишләтди.

Шәкил-һекајәјә шакирдләр мүәллимин көмәји илә коллектив сурәтдә башлыг вердиләр вә план тәртиб етдиләр. Ашағыда һәмин планы нүмунә мәгсәди илә веририк.

Гышда гушлар

План:
1. Гышда тәбиәт.

2. Гышда гушларын јашајышы.
3. Гышда ушагларын гушлара гајғысы.
4. Бизә фајда верән гушлар.

Тәртиб едилмиш план әсасында шакирдләр шәкил-һекајәни нағыл едәркән нитгләриндә бир сыра характерик сөз, истилаһ вә бәдии ифадәләр ишләтмәјә башладылар. «Ағачларын јашыл донуну дәјишмәси», «дондуручу гыш», «ағаппаг гар», «гышда тәбиәт», «көчәри гушлар», «гышлајан гушлар». (сәрчә, сағсаған, өрдәк, гарға, торағај), «гуш дәнлији» вә с. Бу заман шакирдләрин лүғәт еһтијаты, гышын характерик әламәтләрини билдирән сөзләрлә вә гуш адлары илә, зәнкинләшди; онлар садә шәкилдә сөзүн үмумиләшдирмә хүсусијјәтиндән дә истифадә етмәјә даир вәрдишләр газандылар.

Дедикләримиздән белә бир нәтичә чыхармаг олар:

1. Гираәт дәрсләри илә әлагәдар олараг апарылан лүғәт ишләри ибтидаи синиф шакирдләринин нитг инкишафына бөјүк көмәк едир. Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси онларын нитгинин зәнкинләшдирилмәси демәкдир.

2. Шакирдләрин сөз еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси ишини ардычыл вә планлы бир шәкилдә апармаг лазымдыр. Бу һәм әшја вә һадисәләрин адыны, әламәтини, хассәсини вә с. билдирән сөзләр, һәм дә образлы сөз вә ифадәләр үзрә һәјата кечирилмәлидир.

3. Лүғәт ишләринин белә апарылмасы шакирдләри екскурсијалар, шәхси мүшаһидәләр вә с. вахтда мүстәгил олараг сөз вә ифадәләр тапмаға һәвәсләндирир, онлара бу саһәдә мүәјјән вәрдишләр ашылајыр.

Чамал ӘҺМӘДОВ,
ЕТПИ-нин баш елми ишчиси.

БӘДИИ ОБРАЗЛАРЫН ТӘҺЛИЛИНДӘ СӘНӘТКАРЛЫГ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Көркәмли совет јазычысы М. Горки бәдии әдәбијјаты «инсаншүнаслыг» адландырмышдыр. Бу о демәкдир ки, реалист сәнәт әсәрләри инсан һәјатыны, онун истәк вә арзусуну, мүбаризәсини, инсан мә'нәвијјатыны өјрәнмәк үчүн мүһүм тәрбијә васитәләриндән биридир. Бәдии әсәрләрин мәтни үзәриндә шакирдләрин фәаллығыны тә'мин едәркән чалышмаг лазымдыр ки, онлар образлары јаратдыгда ајры-ајры јазычынын өзүнәмәхсус сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини, јарадычылыг наилијјәтләрини мүкәммәл мәнимсәмәји вә гијмәтләндирмәји бачарсынлар. Тәчрүбә көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр образларын тәһлилини бәдии әсәрин идеја мәзмуну, бәдии хүсусијјәтләри үзәриндә шакирдләрлә синифдә, еләчә дә синифдәнкәнар апарылан фәрди вә коллектив ишләрдән тәчрид едир, мәктәб мүһазирәси үсулу илә филан образын бу чүр сәчијјәси вар, филан образ нәчиб әхлаги сифәтләрә маликдир вә с. үмуми мүлаһизәләр сөјләмәклә кифајәтләнирләр. Белә олдугда шакирдләр образын нечә јарадылдығыны, мәктәбдә тәһлил олунан образлар силсиләсиндә ајры-ајры гәһрәманын јерини вә мөвгејини мүәјјәнләшдирмәк һаггында дәгиг мә'лумат ала билмирләр. Бакынын 190, 74, 122 нөмрәли, Фүзули рајонундакы Б. Сәрдаров, Ағдаш рајонундакы С. М. Киров адына онбириллик мәктәбләриндә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләри шакирдләри әсәрин мәзмуну үзәриндә мүхтәлиф тапшырыг вә чалышмалар әсасында ишләдир, јазычынын тәблиғ етдији идејаны охучуја чатдырмаг үчүн бәдии јарадычылығын сирләриндән нечә истифадә етдијини шакирдләрә баша салмаг мәгсәди илә көрүләчәк ишләри дәгиг планлашдырырлар. Габагчыл мүәллимләр образлары тәһлил едәркән мәтнин охусу вә мәзмунунун мәнимсәнилмәси заманы әсәрин бәдии кејфијјәтләри һаггында шакирдләрин алдыглары билик вә бачарыгларына әсасланырлар.

Образын портрети. Бәдии әсәрдә портрет јаратмаг әсил сәнәткарлыг тәләб едән мүһүм мәсәләләрдән биридир. Портрет франсызча **партарат** сөзүндән алынмышдыр. Мә'насы инсанын харичи әламәтләрини, кејимини, заһири көркәмини тәсвир етмәк демәкдир.

Көркәмли сәнәткарлар һәмишә чалышырлар ки, тәсвир етдикләри образларын јалныз заһири көркәмини реалистчәсинә јаратмагла кифајәтләнмәјиб, әсәрдә иштирак едән гәһрәманларын харичи әламәтләри илә мә'нәви аләмләри арасында үзви вәһдәт јаратсынлар. Бу хүсусијјәт бәдии әсәрләрдә, әсасән ашағыдакы кими өзүнү көстәрир: 1) образларын харичи әламәтләри көзәл, хошакәлән вә чазибәдар олдуғу кими, мә'нәви аләми, онун иши, әмәли дә көзәл, нәчиб олсун. Мәсәлән, «Фирузә» һекајәсинин гәһрәманы Фирузәнин заһири көркәми илә мә'нәви аләми арасында белә әлагә вә вәһдәт вардыр; 2) образын заһири көзәллији вә сәлигәси онун мә'нәви аләми илә зиддијјәт тәшкил едир. Мәсәлән, «Севил» пјесиндә Дилбәрин заһири сәлигәси вә көзәллији өз јериндә олса да, харичи әламәтләр онун чүрүк әмәлләрини, позғунлуг вә әхлагсызлығыны кизләдә билмир; јахуд «Шамо» романында Зәринтач ханым заһирән шух, мәләксима бир көзәлдир. Онун көзәллији гаршысында чохлары сәчдә етмишләр. Амма Зәринтач ханым шөһрәтпәрәст, әхлагсыз, мә'нәви чәһәтдән позулмуш бир адамдыр; 3) образ заһирән көзәл олмаса да, мә'нән нәчиб вә көзәлдир. О, хејирхаһ ишләр, бәшәри идејалар уғрунда бә'зән чаныны гурбан вермәкдән белә чәкинмәдијинә көрә иши вә мүбаризәси илә үрәкләрә јол тапыр, севилир вә нүмунә олур. Н. Островскинин мәшһур «Полад нечә бәркиди» романынын гәһрәманы Павел Корчакин, Војничин «Овод» романынын гәһрәманы Овод образлары бу дедијимизә ән јахшы нүмунәдир.

Көркәмли сәнәткарларын әсәрләрини охујаркән, онларын һүсн-рәғбәт бәслѐдикләри, севә-севә тәрәннүм етдикләри мүсбәт гәһрәманлар: «Һәр шејдә—кејимдә, сәлигәдә, сир-сифәтдә» (А. П. Чехов), әмәлдә көзәл олдуглары, халг иши уғрунда чалышыб мүбаризә апардыгларыны көрүрүк.

Әлбәттә, бәдии портретдән данышаркән әсас диггәт буна чәлб олунмалы вә шакирдләрә нүмунә көстәрилмәлидир ки, заһири бәзәк-дүзәк, көзәллик нә гәдәр хош тә'сир бағышласа да, инсанын әсил гијмәтини, ләјагәтини мүәјјәнләшдирән әламәт дејилдир. Инсанын ләјагәтини онун чәмијјәтдәки мөвгеји, ичтимаи-фајдалы ишләрлә мәшғул олмасы, халга хејир вермәси илә мүәјјәнләшдирмәк олар.

Тәбиидир ки, портрет һаггында бу үмуми мә'лумат конкрет әсәрләрин тәһлили заманы образларын заһири әламәтләрини, мә'нәви кејфијјәтләрини даһа јахшы баша дүшмәләринә имкан верир ки, бу да чох әһәмијјәтлидир.

Бәдии портрет характери даһа јахшы баша дүшмәк вә мөһкәм јадда сахламаг үчүн бир васитә ролуну ојнајыр. Бәдии портрет характери тамамлајыр, онун чанлы вә һәјати јаранмасына сәбәб олур. Әлбәттә, бәдии портрет һаггында мә'лумат верәркән бүтүн әсәрләрә ејни тәләблә јанашмаг олмаз. Чүнки бәдии портрет әсәрин жанр хүсусијјәтиндән асылы олараг мүхтәлиф чүр јараныр. Мәктәбләрин тәчрүбәси көстәрир ки, портрет һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәк үчүн әввәлчә, нәср әсәрләриндән истифадә етмәк фајдалыдыр. Мә'лумдур ки, портрет јаратмаг саһәсиндә нәср әсәрләринин имканлары даһа кенишдир. Көркәмли насирләр өз әсәрләриндә тәһкијә јолу илә гәһрәманларын бәдии портретләрини кениш вә дәгиг тәсвир едирләр. Мәктәбләримиздә тәдрис олунан нәср әсәрләри ичәрисиндә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары», С. С. Ахундовун «Гарача гыз», Ч. Чаббарлынын «Фирузә» вә с. әсәрләриндә усталыгла јарадылмыш бәдии портрет нүмунәләри бу саһәдә шакирдләрә кениш мә'лумат вермәк үчүн әһәмијјәтлидир.

Мәктәбләримиздә бәдии портрет һаггында шакирдләрә даһа јахшы мә'лумат вермәк үчүн М. Ә. Сабирин сатираларындан да кениш истифадә етмәк мүмкүндүр. Өз сатираларында типик вә чанлы характер јаратмыш бөјүк сәнәткар портрет тәсвиринә хүсуси фикир вермишдир. Габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләри V—VIII вә X синифләрдә М. Ә. Сабир сатираларыны кечәркән шаирин әсәрләринә халг рәссамы Ә. Әзимзадә вә рәссам Нәчәфгулу тәрәфиндән чәкилмиш иллүстрасијалардан кениш истифадә едирләр.

Бәдии портрет јаратмаг саһәсиндә драм әсәрләринин мәһдуд имкана малик олдуғуну башга жанрларла мүгајисәли сурәтдә өјрәтмәк вә бәдии әдәбијјатда портрет јаратмағын мүрәккәб вә рәнкарәнклијини ајдынлашдырмаг үчүн фајдалыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, драм әсәрләриндә драматургун бәдии портрет јаратмаг саһәсиндә гаршысына чыхан чәтинликләрини, ајры-ајры сәнәткарларын мүвәффәгијјәтләрини нәср вә нәзм әсәрләри васитәсилә шакирдләрин бу саһәдә алдыглары билик вә бачарығындан сонра әсасән, IX—XI синифләрдә өјрәтмәк лазымдыр. Јухары синифләрдә кечилән драм әсәрләри әсасында шакирдләри баша салмаг лазымдыр ки, драм әсәрләриндә образын портрети сәһнәдә чанланыр, режиссор онун ишинә, сәнәтинә мүвафиг кејимдән, гримдән

вә с. истифадә едир. Бу әсәрләрдә һәм дә мүәллиф ремаркалары вә образларын репликалары васитәсилә драматург өз гәһрәманынын бәдии портретини јаратмаг имканына маликдир. Көркәмли сәнәткарлар бу имканлардан бачарыгла истифадә едир, тамашачыны вә режиссору образын характерини, онун тәблиғ етдији идејаны дүзкүн баша дүшмәјә истигамәтләндирир. Бу мәгсәдлә Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјеси үзәриндә дајанмаг мәсләһәт көрүлүр. Ч. Чаббарлы «1905-чи илдә» пјесиндә Сонанын репликалары васитәсилә Аллаһверди вә Имамверди образларынын портретләрини охучуја—тамашачыја бу чүр мүвәффәгијјәтлә чатдырмаға наил олмушдур: «**Сона:** (Бахшы илә кәлир) — Мән сәнә дејирәм һеч бир тәфавүтү јохдур. Нә тәфавүтү вар? **Бахшы:** — Ағыз, белә ермәни папағы бир аз дик олур, азәрбајчанлы папағы бир аз јасты.

Сона: — Һеч елә шеј јохдур.

Набат: — Сона, боғазын тутулсун, сәһәрдән һансы чәһәннәмдәсән, гардашын јола дүшүр, евдә тапылмырсан, јери бир аз чај гој. Имамверди дајы чај истәјир.

Сона: (Бахшыја) — Јахшы да, бу атамын папағы, бу да сәнин атанын папағы, бах, көр тәфавүтү вар?

Ејваз: — Јенә нә вар, ај гыз, дилоту јемисән?

Сона: — Билирсән, Ејваз, биз көбәләк јығмаға кетмишдик, бир көбәләк тапдыг, һаны, нә олду о? Будур, Бахшы дејир бу ермәни папағына охшајыр. Бах, будур, **бу атамын папағы, бу да Имамверди дајынын папағы,** бах көр нә тәфавүтү вар, **бу онун саггалы, бу да онун саггалы, бу онун үзү, бу да бунун үзү**[1]. Доғрудан да һеч фикир вермәмишдим, атам илә Имамверди дајы нечә дә бир-биринә охшајыр. Һә...һә...

(һәр икисини өпүр)

Бахшы: — Јахшы, атам, мән тәслим дә...»[2].

Көрүндүјү кими, Сона илә Бахшынын заһири садә көрүнән мүбаһисәләрини драматург ичтимаи мәсәләләрлә бачарыгла әлагәләндирмишдир. Доғрудур, охучу Сонанын: «**Бу атамын саггалы, бу да Имамверди дајынын саггалы**» вә с. репликалары васитәсилә Аллаһверди вә Имамвердинин саггалча, сир-сифәтчә бир-биринә охшадығыны ајани олараг көрмүрләр. Бу, сәһнәдә чанланыр. Амма, бунунла белә, кејимләри, һәтта сир-сифәтләри е'тибары илә дә бир-бириндән фәргләнмәјән ермәни вә Азәрбајчан кәндлисинин тарихи достлуғу-

[1] Курсив бизимдир. Ч. Ә.

[2] Ч. Чаббарлы, Әсәрләри, III чилд, Азәрнәшр, 1948, сәһ. 13—14.

ну вә гардашлығыны даһа јахшы тәсәввүр етмәк үчүн Сонанын репликалары мүәллифин бәдии кәшфи кими мә'налыдыр. Ҹ. Ҹаббарлы сәнәтдә бу чүр инчәликләри усталыгла гәләмә алмагда, һеч шүбһәсиз, өз сәләфләринә, хүсусилә Мирзә Фәтәли Ахундов драматуркијасынын нәчиб ән'әнәләринә садиг галмыш, бу ән'әнәләрдән јарадычы јолла истифадә едәрәк ону социализм реализминин тәләбләри нөгтеји-нәзәрдән јени вә јүксәк мәрһәләјә галдырмышдыр. Бу чәһәтдән, әлбәттә, М. Ф. Ахундовун комедијалары үзәриндә дајанмаг фајдалы вә мүнасиб олуб, шакирдләрдә әдәбијјат тарихимизи даһа дүзкүн баша дүшмәк вәрдишләри ашылајыр.

Образын мә'нәви аләминин јарадылмасы. Һәр бир көркәмли сәнәткары, һәр шејдән әввәл, әсәрдәки образларын бир-бириндән фәргләнән мә'нәви аләмләрини долғун вә инандырычы тәсвир етмәк марагландырыр. Образын мә'нәви аләмини — онун әхлаги сифәтләрини, дүнјакөрүшүнү, мәнсуб олдуғу чәбһәни мүәјјәнләшдирир, јазычыја тәблиғ етдији идејаны охучуја чатдырмаг, она һүсн-рәғбәт вә нифрәтини тәсвир етмәк имканы верир.

Мә'лумдур ки, реалист сәнәт әсәри һәјат һәгигәтләрини әкс етдирир, типик вә сәчијјәви образларын характери васитәсилә «һәјат дәрслији» (Чернышевски) ролуну ојнајыр. Белә әсәрләрдәки образлар характерчә бир-бириндән фәргләнир, һәр бири өз мә'нәви аләмләринә көрә сечилир вә јадда галырлар. Тәбиидир ки, мәктәбдә бәдии образлары тәһлил едәркән бу фәрг вә хүсусијјәтләри чидди сурәтдә нәзәрә алмаг, ајры-ајры әсәрдәки образларын өзләринә мәхсус мә'нәви аләмләрини шакирдләрин фәал иштиракы илә ајдынлашдырмаг вә бу саһәдә јазычынын сәнәткарлыг бачарығыны мејдана чыхармаг лазымдыр.

Габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләринин иш тәчрүбәси әсасында көстәрмәк лазымдыр ки, образларын мә'нәви аләминин нечә јарадылдығы һаггында шакирдләрә ајдын вә мүкәммәл мә'лумат вермәк үчүн әввәлчә әсәрдәки мүсбәт характерли образларын (әкәр бу олмазса, әсәрин баш гәһрәманынын) мә'нәви аләминин нечә јарадылмасы, сонра исә мәнфи характерли образларын әхлаги кејфијјәтләринин тәсвири үзәриндә дајанмаг, методоложи вә методик чәһәтдән әһәмијјәтлидир.

Мүсбәт характерли образларын мә'нәви аләми. Бәдии әсәрләрдә мүхтәлиф характерли мүсбәт образлар олур. Һәр бир сәнәткар чалышыр ки, нәчиб вә хејирхаһ фикирләрини мүсбәт характерли образлар васитәсилә охучуја чатдырсын.

Бунун үчүн мүсбәт характерли образлар һәрәкәт вә давранышына, данышыг вә рәфтарына көрә әсәрдәки башга образлардан фәргләнир вә севилирләр.

Мәктәбдә тәдрис олунан әсәрләр арасында белә бир чәһәти дә нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, мүсбәт характерли образларын мә'нәви аләмләринә нүфуз етмәк вә гијмәтләндирмәк үчүн һеч дә ејни тәләбләә јанашмаг олмаз. Һәр бир мүсбәт образын мә'нәви сифәтләрини, онун әсәрдәки образлар силсиләсиндәки јери, јазычынын бу образы јарадаркән, онун әхлаги кејфијјәтләринин мәһз һансы чәһәтләрини әсас көтүрдүјү вә с. тәләбләрә көрә јанашмалы вә гијмәтләндирмәлидир. Мәсәлән: «Өлүләр» комедијасында Искәндәр образынын мә'нәви сифәтләрини шакирдләрин фәал иштиракы илә ајдынлашдыраркән һеч шүбһәсиз, ашағыдакы чәһәтләр үзәриндә дајанмаг лазымдыр:

1) «Өлүләр аләминдә» Искәндәрин көзүачыг бир адам олмасы;

2) ислам дининин, онун төрәтдикләри фәлакәтләрә гаршы Искәндәрин чәсарәтли чыхышлары, горхмаз вә мәрдлији;

3) һагга, әдаләтә, әсил инсанлығы, башгасынын сәадәт вә хошбәхтлијини мүдафиә етмәси;

4) фырылдагчы, түфејли, мүфтәхор адамларын ијрәнч симасыны ифша етмәк бачарығы;

5) халгы, онун талејини дүшүнмәси, гадын һүгугуна тәрәфдар чыхмасы вә с.

Образларын мә'нәви аләмләринин нечә јарадылдығыны шакирдләрә баша салмаг үчүн әсәрдә мүәллифин, еләчә дә башга образларын бу образ һаггындакы фикирләриндән, онун өз репликаларындан истифадә етмәлидир. Әлбәттә, бурада әсәрин жанр хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг чох вачибдир. Белә ки, мәсәлән, нәср әсәрләриндәки образларын мә'нәви аләмини ајдынлашдырмаг үчүн мүәллифин, әсәрдәки башга образларын вә образын өз сөзләриндән кениш истифадә едилир, амма драм әсәрләриндә бунлардан икиси—образын өз сөзләри вә башгаларынын бу образ һаггында фикирләри даһа әсас олур. Мәсәлән, XI синифдә С. Рәһимовун «Меһман» повестини кечәркән, әсәрин гәһрәманы Меһман образынын мә'нәви аләминин нечә јарандығыны ашағыдакы гајдада шакирдләрә баша салмаг фајдалыдыр:

Мүәллифин сөзләри васитәсилә. С. Рәһимов Меһман образы васитәсилә һүгуг ишчиләримизин нәчиб әхлаги сифәтләрини үмумиләшдирмиш, онлары социалист ганунчулуғунун кешијиндә әлиәјри, фырылдагчы вә түфејли үнсүрләрә гаршы

әсил мүбариз кими тәсвир етмишдир. Повестдә мүәллифин тәһкијә үсулу Меһманын мә'нәви сифәтләрини, дахили аләмини, совет адамларына хас олан јүксәк шүурлулуғуну баша дүшмәк үчүн зәнкин мә'лумат вә имкан верир. Әсәрин синифдә охунан мүвафиг парчасы үзәриндә, еләчә дә шакирдләрин повести бүтөвлүкдә синифдәнхарич гираәти илә әлагәдар олараг, онларын диггәтини образын характери һаггында мүәллифин сөјләдији мүлаһизәләрә чәлб етмәк фајдалыдыр. Мәсәлән, повестдә Меһманын тәләбәлик илләрини тәсвир едәркән мүәллиф өз гәһрәманынын башга тәләбәләрдән өз билији, габилијјәти вә бачарығы илә фәргләндијини көстәрәркән јазыр: «Меһманын **ады һүгуг факүлтәсинә јајылды..** Меһман **бөјүк һәвәс** вә **чиддијјәтлә** дәрсә киришди... О,... һүгуг елмләринә аид китаблары **чидди охумаға** башлады... Меһманын шөһрәти **кетдикчә факүлтәдә јајылыр** вә **кенишләнирди»** вә с. Јахуд, мүәллиф тәләбә Меһманын бачарыглы бир натиг олдуғуну, нәчиб әхлага малик бир кәнч кими јолдашларынын һөрмәт вә нүфузуну газандығыны охучуја бу сөзләрлә чатдырыр: «Онун **натиглик мәһарәти** исә һамыны **һејран етмәјә** башлајырды... Меһман... өзүнүн **күчлү мәнтиги, валеһедичи нитги,** ишә там бир **вичдан** вә **әдаләтлә** јанашмасы илә һамыны һејран етмәјә башлајырды».

Повестдә Меһманын сосиалист ганунчулуғуна сәдагәти, ишкүзарлығы, адамлара гајғы вә һәссаслыгла јанашмаг бачарығы, тәвазөкарлығы, утанчаг тәбиәтә малик олдуғу вә с. әхлаги сифәтләрини өјрәнмәк үчүн дә мүәллифин сөзләри кениш имкан, зәнкин материал верир.

Образ һаггында бу сөзләри бир гәдәр үмуми шәкилдә олса да, охучу Меһманын һәјат јолуну, өзүнәмәхсус фәрди әхлаги сифәтләрини, әсәрдәки башга гәһрәманлардан сечилән бу вә ја дикәр хүсусијјәтләрини өјрәнмәк үчүн фајдалыдыр. Јазычынын Меһман һаггында сөзләри гәһрәманын өз ишинә, вәзифәсинә мүнасибәтини, онун прокурор олдуғу рајонда мүрәккәб вә чәтин вәзијјәтдән баш чыхармаг мәһарәтини вә с. өјрәнмәк үчүн дә охучуја лазыми материал вә имкан верир.

Башгаларынын сөзләри васитәсилә. С. Рәһимов Меһманын характерини јарадаркән әсәрдә иштирак едән башга образларын данышығындан да истифадә едир. Охучу әсәрдәки ајры-ајры һадисәләрин тәсвири заманы, еләчә дә башга образларын бу вә ја дикәр һадисә һаггында Меһманла әлагәдар сөјләдикләри мүлаһизәләр әсасында да Меһманын әхлаги сифәтләрини өјрәнмәк имканына малик олур. Мәсәлән, бу чәһәтдән повестдә Мәликә ханым, профессор Мәликзадә вә б. образларын Меһман һаггында дедикләри сөзләрә әсәр үзәриндә шакирдләри ишләдәркән диггәти чәлб етмәк фајдалыдыр: «Сән мәним **севимли балам** олмусан... Бу он илдә мәктәбдә **мән сәни һәм әхлагда,** һәм охумагда **бүтүн ушаглара нүмунә көстәрмишәм».** «Бизим мүлајим Меһман». **«...һамы ону севир...»** «Меһман өз зәһмәти, сә'ји вә **чалышганлығы** нәтичәсиндә һәмишә ә'лачы олмушдур... Көзәл баладыр» вә с.

Образын өз сөзләри васитәсилә. Образын данышыг хүсусијјәтләри онун характерини мүәјјәнләшдирмәк, әхлаги сифәтләрини баша дүшмк үчүн әһәмијјәтлидир. Буну Меһманын данышығындан да көрмәк олар. Јазычы Меһманын тәләбәлик илләри, аиләси, прокурорлуг вәзифәсиндә фәалијјәти заманы онун һадисәләрә мүнасибәтини, әхлаги сифәтләрини, мә'нәви зәнкинликләрини охучуја чатдырмаг үчүн гәһрәманын өз сөзләриндән кениш истифадә едир.

Охучу, Меһманын дили илә охујур: «Бизә... галын чилдли китаблар јаратмаг лазымдыр... Китабсыз, гуру, бош әллә һүгуг елмини өјрәнә билмәрик». Көрүндүјү кими, Меһманын бу сөзләри онун елмин күчүнү вә әһәмијјәтини дүзкүн баша дүшмәк, ачыг фикирли бир кәнч олдуғуну өјрәнмәк үчүн мараглыдыр.

Совет мәктәбинин гаршысында дуран башлыча вәзифә —шакирдләрә материалист дүнјакөрүшү ашыламагдан ибарәтдир. Бу саһәдә һуманитар елмләр, хүсусилә әдәбијјат тәдриси дә кениш имкан вә зәнкин материал верир. Мә'лум олдуғу кими бәдии әдәбијјат һәр шејдән әввәл, инсанларын мә'нәви аләмини баша дүшмәкдә ән гүдрәтли васитәдир. Шакирдләрин материалист дүнјакөрүшүнүн формалашмасында совет әдәбијјатынын ролу хүсусилә бөјүкдүр. Тәбиидир ки, дил-әдәбијјат мүәллими бәдии образларын дүнјакөрүшү һаггында шакирдләрә мә'лумат верәркән, еләчә дә онларын характериндәки сәчијјәви чәһәтләри тәһлил едәркән бу имканлардан истифадә етмәлидир.

Әһәд ӘҺМӘДОВ.

ЧҮМЛӘ ҮЗВЛӘРИНИН ТӘДРИСИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘК ЈОЛЛАРЫ

Синтаксисин тәдрисиндә шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн даһа кениш имканлар вардыр. Чүнки синтаксис чүмләдә сөзләрин бирләшмәси вә чүмләнин гурулмасы гајдаларыны, башга чүр десәк, нитгин битмиш фикир ифадә едән ән бөјүк ваһидини — чүмләни өјрәнир.

Чүмлә үзвләринин тәдрисиндә тәләффүз, ифадәли оху вә нитг инкишафы илә әлагәдар олараг, кечилмиш гајдаларын нитгдә тәтбиг едилмәсинә даир програмда бир сыра мүһүм тәләбләр мүәјјән едилмишдир ки, бунлар һәмин бәһсин практик истигамәтини тәшкил едир.

Нитг инкишафы үзрә көрүлән иш о заман кејфијјәтли вә еффектли ола биләр ки, мүәллим чүмлә үзвләри бәһси илә әлагәдар олараг шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгләриндә өзүнү көстәрән нөгсанлары әввәлчәдән конкрет шәкилдә мүәјјәнләшдирмиш олсун.

Бакы вә республиканын мүхтәлиф рајон мәктәбләриндәки V—VIII синиф шакирдләринин 1.300-ә гәдәр ифадә вә инша јазыларынын, ејни заманда експеримент мәгсәди илә апарылан бир сыра ифадә вә инша јазыларын тәһлили вә шакирдләрин шифаһи чаваблары көстәрир ки, бу нөгсанлар әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Ајры-ајры чүмлә үзвләринин чох мүхтәлиф вә рәнкарәнк ифадә васитәләри һаггында шакирдләрдә практик вәрдишләр јохдур. Мәсәлән, рабитәли нитгдә шакирдләр ејни субјект вә предикаты мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә едилмиш мүбтәда вә хәбәрләрлә әвәз едә билмир, башга чүр десәк, онлар синтактик синонимләрдән истифадәни бачармырлар.

Шакирдләрин ифадә јазы ишләриндән кәтирилмиш ашағыдакы нүмунәләр буну ајдын көстәрир:

а) «**Оғлан** ипин бир учуну белинә бағлады. **Оғлан** он-он ики јашлы бир гызы судан чыхарды. **Оғлан** даһа тәк дејилди. Она үч нәфәр киши дә көмәк едирди. **Оғлан** чох јорулмушду. Она көрә һушуну итирди. **Оғлан** өзүнә кәләндә курултулу бир сәс ешитди».

б) «**Пири киши** күн доғмамыш јухудан дурарды. Инди дә **Пири киши** тездән галхыб дахмадан чыхды ки, бағы долансын. **Пири киши** бәсләдији бу бағы чох севирди. Бурадакы ағачларын чохуну **Пири киши** өзү өз әли илә әкиб бечәрмишди».

2. Чүмлә үзвләри сырасынын әдәби дил нормалары вә үслуби имканлары һаггында шакирдләрә мөһкәм вәрдишләр верилмир. Онларын ифадә вә инша јазыларында чүмлә үзвләри сырасынын әдәби дил нормалары позулур.

Бу нөгсан әсасән ашағыдакы һалларда өзүнү көстәрир:

а) Тә'јин тә'јин олунандан ајрылыр:

Горхунч бир онун үрәјинә **ваһимә** кәлди.

Һәлә **ишимиз көрүләси** чохдур.

Мәсәлә сән дедијин чохдан һәлл олунуб.

б) Идарә олунан—тамамлыг идарә едәндән—хәбәрдән сонраја салыныр:

Нә едәчәјини билмәди көрәндә **Пири бабаны.**

Гардашы Бакыја кетмишди **охумаға.**

Кетмишди көрмәјә **мүәллими.**

в) Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи илә идарә олунан тамамлыг бирләшмәнин әввәлинә кәтирилир:

Ширини Фәрһадын **севмәсини** ешидән Хосров ону јанына чағыртдырды.

г) Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфинә аид олан тә'јин әввәлә кечирилир:

Кениш колхозун **тарлаларында** памбыг јығымы башламышды.

Көркәмли совет әдәбијјатынын **шаири** Мајаковски бир сыра сијаси-лирик ше'рләр јазмышдыр.

ғ) Гејри-мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыгла ону идарә едән хәбәр арасына сөз дахил едилир:

Онлар саһәјә кубрә **тез-тез** кәтирирләр.

д) Мүрәккәб хәбәрләри әмәлә кәтирән тәрәфләр арасына башга чүмлә үзвләри дахил едилир:

Јухусузлуг тагәтдән **ону** салмышды.

Ушаглар әлилләрә јардым **тез-тез** едирләр.

е) Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасына икинчи тәрәфин тә'јини ола биләчәк сөз дејил, лүзумсуз олараг башга чүмлә үзвү артырылыр:

Бир дә **гапынын** кәрдүм **зәнки** чалынды.

Мәктәбин **көрдүләр ки,** јахынлығында бир автобус дајанды.

Чүмлә үзвләри сырасынын әдәби дил нормаларынын позулмасы һаллары илә јанашы, шакирдләр чүмләдә сөзләрин сырасынын үслуби имканларыны, јә'ни үслубун тәләбиндән асылы олараг бу вә ја дикәр чүмлә үзвүнүн јерини дәјишдирмәклә фикри даһа дәгиг вә ајдын ифадә етмәји бачармырлар. Шакирдләрин инша вә ифадә јазыларында белә дәјишиклик едилмиш чүмләләр јох дәрәчәсиндәдир.

3. Өз ифадә вә инша јазыларында шакирдләр хәбәрин кәмијјәтә көрә мүбтәда илә узлашмасында хејли сәһвләр бурахыр, әдәби дил үчүн бу саһәдә гәбул олунмуш нормалары әксәр һалларда јеринә јетирмирләр. Ашағыдакы сәһвләр даһа чох характерикдир:

а) Грамматик чәһәтдән тәк олуб, чәм шәкилчиси гәбул етмәдән варлығын топлулуғуну, чохлуғуну билдирән үмуми исимләрлә ифадә олунан мүбтәдаларла (**чамаат, әһали, халг, күтлә, аләм** вә с.) хәбәрин узлашмасында сәһвә јол верилир, јанлыш олараг хәбәрләр чәм шәклиндә ишләдилир: Мәсәлән:

Әһали кома-кома бир јерә топлашдылар.

Чамаат Муса кишинин хырманына тәрәф **кетдиләр.**

Зәһмәткеш халг империалистләрә гаршы **мүбаризә апарырлар.**

Бу сәһв тәрәфләриндән бири топлулуг билдирән **чамаат, әһали, халг** вә с. олан икинчи вә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри илә ифадә олунан мүбтәдаларла хәбәрләрин узлашмасында да өзүнү көстәрир: Шәһәр әһалиси бураны Чәмбәрәкәнд адландырырдылар.

4. Мүбтәда олдуғу һалда чүмләјә јерсиз олараг әвәзликлә ифадә едилән мүбтәда да артырылыр.

Меһман кедәркән **о,** һәјатда бир чох чәтинликләрә раст кәлир.

5. Тә'сирли фе'лләрлә идарәни јахшы билмәдикләриндән шакирдләр әксәр һалларда кими? нәји? суалларына чаваб олан тамамлыгларын јазылышында сәһвә јол верирләр:

Мәсәлән, Әли **гардашын** көзләјирди.

О, **башгаларын** чәсарәтсизликдә тәгсирләндирирди.

Кәнчләр **өз вахтларын** сәмәрәли кечирирдиләр.

6. Шакирдләр үслубун тәләбинә көрә ејни заманы билдирән, лакин мүхтәлиф заман шәкилчиләри илә ишләнән хәбәрләрдән даһа ифадәли вә ајдын оланыны сечмәји бачармырлар.

Мәсәлән: Мән бу ил Москваја **кедәчәјәм.**

Мән бу ил Москваја **кедирәм.**

7. Бунларла јанашы, шакирдләр бу вә ја дикәр бир әһвалатын, һадисәнин мәзмунуну данышаркән, ону мүхтәлиф заманлар үзрә дәјишдирәрәк (хәбәри индики заманда олан фе'лләри кечмиш заманда вә әксинә әвәз етмәклә) нағыл сөјләмәји бачармырлар. Бунларла јанашы, ифадә вә инша јазыларында шакирдләр заман әлагәсини көзләмирләр;

Мәсәлән:

«Зәнк **вурулду.** Мүәллим синфә **кирди.** Имла үчүн ајырдығы мәтни охумаға **башлады.** Бу заман Лалә Рејһанда олан артыг гәләми **истәјир.** Лакин Рејһан она гәләми **вермир.** Лалә исә башга гыздан гәләм алыб јазмаға башлады...».

8. Мәнтиги вурғуја һәмишә риајәт етмәји бачармаг, нитгдә мәнтиги вурғу дүшән чүмлә үзвүнү дүрүст сечмәк вә ону јеринә көрә тәләб олунан интонасија илә охумаға даир шакирдләрлә мүнтәзәм вә ардычыл иш апарылмыр; гара шрифтләр олмадан һәр һансы рабитәли мәтндәки чүмләләри мәнтиги вурғуну көзләмәклә охумағы шакирдләр бачармырлар.

Бүтүн бу нөгсанлар, шүбһәсиз, чүмлә үзвләри бәһсинин тәдрисиндә нитг инкишафы вә үслубијјат үзрә көрүлән ишләрин кејфијјәтчә ашағы олмасынын вә бу мәгсәдлә даһа әлверишли үсул вә пријомларын тәтбиг едилмәмәсинин нәтичәсидир.

Шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитг мәдәнијјәтләрини инкишаф етдирмәкдә, хүсусилә, онлара грамматик вә үслуби чәһәтдән дүзкүн вә ајдын нитг вәрдишләри верилмәсиндә чүмләдә сөзләрин сырасы илә әлагәдар олараг көрүлән иш мүһүм рола маликдир.

Ајдындыр ки, чүмләдә сөзләрин сырасына даир билик вә практик вәрдишләр билаваситә чүмлә үзвләри өјрәдиләркән верилмәли, шакирдләр баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрдән һәр биринин сыраланмасы хүсусијјәтләри илә таныш едилмәлидирләр.

Проф. С. Чәфәров көстәрир ки, «Чүмләдә иштирак едән чүмлә үзвләринин, һәтта бу чүмлә үзвләрини тәшкил едән ајры-ајры сөзләрин мүәјјән сыра илә верилмәсинин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Белә ки, чүмлә үзвләринин вә ја тәк-тәк сөзләрин јерләри дәјишилмәклә бә'зән мүхтәлиф мә'на хүсусијјәтләринә малик, бә'зән мә'нача гырыг вә бә'зән дә тамамилә башга мә'на ифадә едән чүмләләр әлдә едилир.»[1]

[1] «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», II һиссә, Синтаксис, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Нәшријјаты, Бакы, 1959, сәһ. 238.

Демәк, ҹүмләдә сөзләрин сырасы илә әлагәдар олараг нитг инкишафы мәшғәләләрини о заман јахшы тәшкил етмәк мүмкүндүр ки, мүәллим дилимизин синтактик гурулушунда ҹүмлә үзвләри сырасынын әдәби дил нормаларыны, үслуби хүсусијјәтләрини дәриндән билсин вә она јијәләнмиш олсун.

Ҹүмләдә сөзләрин сырасы дедикдә синтактик әлагәләрлә бағланараг ҹүмлә үзвләринин ҹүмләдә јерләшмәси баша дүшүлүр.

Азәрбајҹан дилиндә ҹүмләдә сөзләрин сырасы, нисбәтән сәрбәстдир. Бу, о демәкдир ки, бу вә ја дикәр үзв өз синтактик функсијасы, мә'на вә үслубун тәләбиндән асылы олараг әсасән ҹүмлә дахилиндә мүхтәлиф јердә кәлә билир. Проф. С. Ҹәфәров көстәрир ки, **«Кәрим мәктәбдә дүнән мәндән китаб алды»** ҹүмләсиндә иштирак едән **Кәрим**—мүбтәда, **мәктәбдә**—јер зәрфлији, **дүнән**—заман зәрфлији вә **мәндән**—васитәли тамамлығынын јерләрини мүхтәлиф шәкилдә дәјишдириб 24 ҹүр ајры-ајры мә'на хүсусијјәтинә малик ҹүмлә дүзәлтмәк мүмкүндүр[1]. Һәлә вахты илә Пешковски дә рус ҹүмләләриндә сөзләрин сыраланмасындакы белә бир ҹәһәтә диггәти ҹәлб едиб көстәрирди ки, **«Я вчера вечером пришел домой»** ҹүмләсиндә сөзләрин јерини дәјишмәклә 120 вариантда мүхтәлиф мә'на хүсусијјәтләринә малик ҹүмләләр алыныр[2].

Бурадан белә бир нәтиҹә чыхарылмамалыдыр ки, ҹүмләдә сөзләрин јерини истәнилән шәкилдә дәјишдирмәк олар вә дилимиздә сөзләрин сырасындакы сәрбәстлик бу мә'нада анлашылмалыдыр. Әлбәттә, јох! Мәсәлән: **«Јури Гагарин космосу фәтһ едән илк гәһрәмандыр»** ҹүмләсиндә үзвләри мүхтәлиф шәкилдә јерләшдирмәклә јени мә'на чаларлыгларына малик олан ашағыдакы кими ҹүмләләр алмаг мүмкүндүр:

1. Космосу фәтһ едән илк гәһрәман Јури Гагариндир.
2. Космосу илк фәтһ едән гәһрәман Јури Гагариндир.
3. Јури Гагарин космосу илк фәтһ едән гәһрәмандыр вә с.

Лакин һәмин ҹүмләдәки үзвләрин јерини истәнилән шәкилдә дәјишдирмәк мүмкүн дејилдир.

Ашағыдакы нүмунәләри нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир:

1. Фәтһ едән илк космосу Јури Гагарин гәһрәмандыр.
2. Гәһрәмандыр илк фәтһ едән космосу Јури Гагарин вә с.

Демәк, ҹүмлә дахилиндә сөзләрин сырасында едилән дәјишиклик тәсадүфи характердә, истәнилән шәкилдә дејил, дилимизин өз дахили тәбиәти, спесификасы, грамматик вә үслуби ганунауј[ғ]унлуглары әсасында мүмкүн олур. Башга ҹүр десәк, сөзләрин ҹүмлә дахилиндәки сыраланмасыны тәнзим едән гајдалар вардыр. Бунлар башлыҹа олараг ашағыдакылардыр:

---

[1] С. Ҹәфәров, «Ҹүмләдә сөзләрин сырасы», «Мүасир Азәрбајҹан дили. Синтаксис», С. М. Киров адына МДУ-нун нәшријјаты, Бакы, 1959, сәһ. 308.

[2] К. И. Былинский, Д. Е. Розенталь, «Литературное редактирование», изд. «Искусство», Москва, 1961, стр. 240.

1. Мүбтәда групу хәбәр групундан әввәл кәлир;

2. Узлашма әлагәси илә бир-бири илә бағланан үзвләрдән табеедиҹи үзв һәмишә әввәл, табе олан исә һәмишә ахырда олур: **Мән** мәктәбдә **охујурам.**

3. Јанашма әлагәси илә бир-бири илә бағланан ҹүмлә үзвләриндән табе олан һәмишә әввәл, табеедиҹи исә ондан сонра кәлир, тә'јин вә кејфијјәт билдирән зәрфликләр һәмишә аид олдуглары үзвдән әввәл кәлир вә онунла јанашы ишләнир, араларына һеч бир сөз дахил ола билмир.

Мәсәлән: **Ҹаван оғлан** устаја јанашды.

О, шакирдләрини **јахшы таныјырды.**

4. Идарә әлагәси илә бир-бири илә бағланан үзвләрдән табе олан үзв әввәл, табеедиҹи исә сонра кәлир. Мәсәлән.

Уста **гапыја јөнәлди.**

Вәли **кәндә кетмәк истәјирди** вә с.

Хәбәрлә идарә әлагәсиндә олан гејри-мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыглар һәмишә хәбәрин јанында кәлир вә араларына һеч бир сөз дахил олмур.

Ҹүмләдә сөзләрин сырасында едилән дәјишикликлијин һәм **синтактик** вә һәм дә **үслуби мә'насы** вардыр ки, бунлары бир-бири илә гарышдырмаг олмаз вә мүәллим тә'лим просесиндә үслубијјат илә әлагәдар олараг көрүлән ишләрдә бунлары һөкмән нәзәрә алмалыдыр.

а) Ҹүмлә үзвләри сырасында едилән дәјишиклик бә'зән ондан ибарәт олур ки, бу вә ја дикәр үзв өз синтактик функсијасыны дәјишир. Мәсәлән, ашағыдакы нүмунәләри мугајисә едәк:

1. Гардашым **хәстә** гајытды.
Хәстә гардашым гајытды.
2. **Сулһ** бизим ән јүксәк арзумуздур.
Ән бөјүк арзумуз **сулһдүр.**
3. **Шән** ушаглар кәзинтидән гајытдылар.
Ушаглар кәзинтидән **шән** гајытдылар.

Биринҹи нүмунәдә хәстә сөзүнүн јери дәјишдирилмишдир. «Хәстә» сөзү әввәлки ҹүмләдә тәрзи-һәрәкәт зәрфлији вәзифәсиндәдирсә, сонракы ҹүмләдә «гардашым» мүбтәдасынын тә'јинидир. Икинҹи нүмунәдә мүбтәда вә хәбәрин јери дәјишдирилмишдир. «Сулһ» сөзү биринҹи ҹүмләдә мүбтә-

да, икинчи чүмләдә хәбәр вәзифәсиндәдирсә, «бизим арзумуз» биринчи чүмләдә хәбәр, икинчи чүмләдә исә мүбтәда вәзифәсиндә ишләнмишдир.

«Дөјүш кәркин кечди.—Кәркин дөјүш кечди», «О ушағы јатан көрдү—О јатан ушағы көрдү», «Күр сакит ахырды—Сакит Күр ахырды»—чүмләләриндә дә үзвләрин сырасында едилмиш дәјишиклик бу характердәдир.

Демәк, чүмлә үзвләри сырасында бу шәкилдә өзүнү көстәрән дәјишиклик сырф синтактик мә'на дашыјыр. Јә'ни сырасы дәјишилмиш үзв башга синтактик функсијада ишләнир.

б) Чүмлә үзвләри сырасында едилән дәјишиклијин үслуби мә'насы исә бундан тамамилә фәргләнир. Јә'ни сырасы дәјишилмиш үзв ејни синтактик функсијада галыр, лакин о јени мә'на чаларлығы газаныр.

Мәсәлән: ашағыдакы нүмунәләри мүгајисә едәк:

1. Ариф **гардашы илә** Бакыја кәлди.
Ариф Бакыја **гардашы илә** кәлди.
2. Атасы **һамыдан чох** Баһары севирди.
Атасы Баһары **һамыдан чох** севирди.
3. Бир нечә дәгигәдән сонра **гатар** јола дүшәчәкдир.
Гатар бир нечә дәгигәдән сонра јола дүшәчәкдир.

Бу нүмунәләрдә сырасы дәјишдирилмиш чүмлә үзвләринин һәр бири өз әввәлки синтактик функсијасыны сахламышдыр. Лакин бу дәјишиклик һәмин чүмләләрдән һәр биринин мәзмунуна јени мә'на чаларлығы кәтирмишдир.

Чүмлә үзвләри сырасынын ади нормаларыны вә хүсусилә, инверсијаны дүзкүн вә јериндә тәтбиг едә билмәмәк, шакирдләрин бурахдыглары үслуби сәһвләрин башлыча мәнбәләриндән биридир вә бу вәзијјәт, һеч шүбһәсиз, бу вә ја дикәр фикрин тәһриф олунмасына вә икимә'налылығын јаранмасына сәбәб олур.

Мәсәлән, ашағыдакы үслуб сәһвләри мәһз бунун нәтиҹәсидир:

«Кениш колхозун тарлаларында памбыг јығымы башланмышдыр». «Кениш» тә'јини өз јериндә ишләдилмәдијиндән («тарлаларында» сөзүндән әввәл) чүмләнин ифадә етдији мә'надан белә чыхыр ки, колхозун кениш олмасы нәзәрдә тутулур. Һалбуки мәгсәд колхозун тарлаларынын кенишлијини билдирмәкдир.

«Онлар саһәјә күбрә тез-тез кәтирирләр» чүмләсиндә «күбрә» васитәсиз тамамлығынын хәбәрин јанындан ајрылмасы чүмләнин мәзмунуна бир ағырлыг вә гејри-тәбиилик кәтирмишдир вә с.

Бүтүн бу дедикләримиздән ајдын олур ки, инверсија дүзкүн, ајдын вә дәгиг чүмләләр гурмаг үчүн зәнкин үслуби имканлара маликдир вә онун јериндә тәтбигинә даир шакирдләрә мөһкәм практик вәрдишләр верилмәлидир.

Һәм баш вә һәм дә икинчи дәрәҹәли үзвләрин тәдрисиндә чүмлә үзвләри сырасыны тәнзим едән ашағыдакы гајдалара вә онларын үслуби хүсусијјәтләринә шакирдләрин диггәти ҹәлб едилмәли, бу саһәдә онлара мөһкәм нитг вәрдишләри верилмәсинә чалышмалыдыр.

Баш үзвләрин јери. Азәрбајҹан дилиндә бир гајда олараг мүбтәда чүмләнин әввәлиндә, хәбәр исә ахырда кәлир. Лакин мәгсәд вә интонасијадан, мәнтиги вурғудан, конкрет нитг шәраитиндән, бир сөзлә, үслубун тәләбиндән асылы олараг мүбтәда вә хәбәр чүмләдә өз ади дүз сырасыны дәјишир, инверсијаја уғрајыр. Бу һал әсасән ашағыдакы шәкилдә тәзаһүр едир:

1. Нитгин ифадәлилијини, емосионаллығыны артырмаг мәгсәди илә мүбтәда чүмләнин әввәлиндә дејил, ахырында ишләнир:

Мәсәлән:

Мави сулар үзәриндә ағарырлар,
Јелкән кими **гағајылар, гағајылар!** (С. Рүстәм)
Хошбәхтдир... **Москванын һавасыны уданлар,**
Коммунизмин әјилмәз бајрағындан тутанлар.
(С. Рүстәм)

Јашасын, доғма Коммунист партијамыз!

2. Мәнтиги вурғу мүбтәданын үзәринә дүшдүкдә, мүбтәда һәмишә хәбәрин јанына кәлир.

Гәһрәманы һамыдан әввәл **пионерләр** тәбрик етдиләр.

Бу иши биринчи нөвбәдә ахы **сиз** көрмәлисиниз.

3. Радио дилиндә, афишаларда, конферансјеләрин нитгиндә чох заман мүбтәдалар хәбәрдән сонра кәлир. Мәсәлән: данышыр Москва; ифа едир Рәшид Беһбудов.

Азәрбајҹан дилинин чүмлә гурулушунда икинчи дәрәҹәли үзвләрдән тамамлығын јери өзүнүн бир сыра үслуби вә грамматик хүсусијјәтләри илә диггәти ҹәлб едир.

Тамамлығын сыраланмасында өзүнү көстәрән һәмин үслуби вә грамматик хүсусијјәтләри шакирдләрә изаһ етмәк вә онлары тәтбиг етмәји өјрәтмәк, хүсусилә, ваҹибдир. Шакирдләр дилимизин синтактик гурулушунда тамамлығын сыраланмасына даир ашағыдакылары билмәли вә ону өз ифадә

7994—4

вә инша јазыларында јеринә јетирмәји бачармалыдырлар:

1. Гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда ишләнән тамамлыгдан башга чүмләдә һеч бир тамамлығын сабит јери јохдур. Мәсәлән:

1) Бу һал, нә исә **Рәшидә** пис тә'сир етди.

2) **Адамларда** бу һисси чәмијјәтимиз өзү јарадыр.

3) Бу хәбәр мәчлисдә иштирак едән **гочаларда** бөјүк бир севинч ојатды.

4) Көз кәздириб нә көрүрүк: түстү галхыр **бачалардан**, Сорушуруг дост евини **чаванлардан**, гочалардан.

5) Күндәлик **гәзети** охумаг сәнә тапшырылмышдыр.

6) **Директору** көзләјән фәһләләр һәјәтә топланмышдылар.

Бу чүмләләрдән ајдын олур ки, тамамлыглар чүмләнин мүхтәлиф јериндә: һәм әввәлдә, һәм ортада вә һәм дә ахырында ишләнә биләрләр.

Лакин гејри-мүәјјән тә'сирлик һал илә ифадә олунан тамамлыглар белә дејилдир. Бу тамамлыгларын дилимизин чүмлә гурулушунда сабит јери вардыр. Јә'ни гејри-мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыглар анчаг тә'сирли фе'лләрлә ифадә олунан хәбәрә аид олур вә бир гајда олараг ондан әввәл кәлир. Мәсәлән:

1) Һејдәр евләринин габағында **ағач** әкди.

2) Фирудин чох јахшы ишләдијинә көрә тез-тез **мүкафат** алыр.

3) Пионер дүшәркәсиндә хејли **китаб** охудум.

Бу чүмләләрдәки «ағач», «мүкафат» вә «китаб» сөзләри гејри-мүәјјәнлик билдирир вә бунларын јерини һеч бир вәчһлә һәмин чүмләләрдә дәјишдирмәк мүмкүн дејилдир. Биринчи чүмләни көтүрәк. Бу чүмләдә «ағач» тамамлығынын јерини дәјишдирәк:

1) **Һејдәр евләринин габағында әкди ағач.**

2) **Һејдәр ағач евләринин габағында әкди.**

Лакин мүәјјәнлик билдирән тә'сирлик һалла ифадә олунан тамамлыглар исә бунун әксинәдир. Бу тамамлыгларын јери чүмләдә сабит дејилдир. Әкәр «Һејдәр евләринин габағында ағач әкди» чүмләсиндә «ағач» тамамлығыны мүәјјәнлик билдирән тә'сирлик һалла—**ағачы** шәклиндә ифадә етсәк, онда һәмин сөзү чүмләнин мүхтәлиф јерләринә кәтирә биләрик: Мәсәлән:

Һејдәр евләринин габағында ағачы әкди;
Ағачы Һејдәр евләринин габағында әкди;
Һејдәр ағачы евләринин габағында әкди вә с.

«Илә» гошмасы илә ишләнән васитәсиз тамамлыгларын чүмләдә сыраланмасында бә'зи диггәти чәлб едән вә тә'лим ишиндә нәзәрә алынмасы зәрури вә вачиб олан хүсусијјәтләр вардыр. Бунлар ашағыдакылардыр:

1. «Илә» гошмасы илә ишләнән тамамлыглар бә'зән үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунан үзвүн тәрәфләри арасында ишләнә билир: Мәсәлән:

Памбыгчыларын гонагларла көрүшү бөјүк меһрибанлыг шәраитиндә кечди. Бу чүмләдә «гонагларла» васитәли тамамлығы үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунан «Памбыгчыларын көрүшү» мүбтәдасынын тәрәфләри арасында ишләнмишдир. Хүсусилә, гејд етмәлијик ки, бу һал садәчә үслубун тәләбиндән асылы олараг дејил, дилимизин сөз сырасында өзүнү көстәрән ганунаујғунлугдан ирәли кәлир. Доғрудан да, һәмин чүмләдә, «гонаглар» тамамлығыны «Памбыгчыларын көрүшү» мүбтәдасынын тәрәфләри арасындан чыхарсаг, онда һәмин чүмләдән мәзмунча фәргли, үслуби вә грамматик чәһәтдән нөгсанлы чүмләләр әмәлә кәләчәкдир:

1) Гонагларла памбыгчыларын көрүшү бөјүк меһрибанлыг шәраитиндә кечди.

2) Памбыгчыларын көрүшү гонагларла бөјүк меһрибанлыг шәраитиндә кечди.

Биринчи чүмлә мәзмунча **«Памбыгчыларын гонагларла көрүшү бөјүк меһрибанлыг шәраитиндә кечди»** чүмләсиндән фәрглидир. Чүнки бурада сөһбәт памбыгчыларын гонагларла көрүшүндән дејил, мәһз гонагларла памбыгчыларын көрүшүндән кедир.

Икинчи чүмләдә исә **гонагларла** васитәли тамамлығынын мүбтәдадан сонра ишләнмәси чүмләнин мәзмунуна бир ағырлыг вә гејри-тәбиилик кәтирмишдир.

2. «Илә» гошмасы илә «илә» бағлајычысынын формача бир олмасы чох заман нитгдә икимә'налылыг доғурур. Бу исә, шүбһәсиз, дүзкүн вә ајдын нитг үчүн нөгсан һесаб едилмәлидир; Мәсәлән:

Кәрим киши Һүммәт илә Әлијә совгат јоллады.

Бу чүмләнин мә'насыны ики шәкилдә анламаг олар:

а) Совгат Һүммәтин васитәсилә Әлијә көндәрилиб.

б) Совгат Һүммәт вә Әлијә көндәрилиб.

Чүмлә үзвләринин тәдриси илә әлагәдар олараг өзүнү көстәрән нөгсанларын арадан галдырылмасы үчүн мүәллим ашағыдакы типли тапшырыг вә чалышмалар үзәриндә иш апара биләр:

1. Верилмиш мәтндә еjни формада тәкрар едилән бу вә jа дикәр чүмлә үзвүнү синтактик синонимләрлә әвәз етмәли вә jа синтактик синонимләрдән даһа уjғун оланыны ишләтмәли.

2. Чүмләдә сөзләрин сырасында едилмиш дәjишиклик нәтичәсиндә jаранан jени мә'на чаларлыгларыны көстәрмәли.

3. Чүмлә үзвләри сырасынын позулмасына jол верилмиш мәтнләри редактә етмәjи тапшырмалы.

4. Чүмләләрдә бурахылмыш сөз вә шәкилчиләри өз jеринә гоjмалы.

Белә тапшырыглардан узлашма, идарә әлагәсиндә бурахылан сәһвләри арадан галдырмаг вә һабелә хәбәрләрдә заман әлагәсини көзләмәк мәгсәди илә истифадә едилә биләр.

5. Тә'jинләринин jери бош бурахылмыш чүмләләрдә верилмиш тә'jинләрдән даһа уjғун вә әлверишли оланларыны сечиб ишләтмәк.

6. Зәрфликләринин jери бош бурахылмыш чүмләләрдә верилмиш тәрзи-һәрәкәт зәрфликләриндән даһа уjғун вә әлверишли оланларыны сечиб ишләтмәк.

7. Верилмиш садә мүхтәсәр чүмләләри икинчи дәрәчәли үзвләр һесабына кенишләндирмәли.

Белә тапшырыглар васитәсилә шакирдләрдә чүмлә үзвләринин дүзкүн сыраланмасы, һәр бир чүмлә үзвүнүн чүмләдәки jеринә вә дүзкүн чүмләләр гура билмәjә даир вәрдишләр вермәк нәзәрдә тутулур, һабелә узлашма, идарә әлагәсиндә бурахылан сәһвләри арадан галдырмаг мәгсәди изләнилир.

8. Верилмиш мәтндәки чүмләләри мәнтиги вурғуну көзләмәклә ифадәли шәкилдә охумалы. Һәмин мәтндә мәнтиги вурғу дүшән чүмлә үзвләрини аjырмалы.

9. Верилмиш чүмләләрдә мәнтиги вурғуну дәjишмәклә чүмләнин мә'насында әмәлә кәлән мә'на чаларлыгларыны мүәjjән етмәли.

10. Хәбәрләри шүһуди кечмиш заманла ифадә олунан бир мәтни индики заманла нағыл етмәли.

11. Чүмлә үзвләринин сыраланмасында үслуби чәһәтдән нөгсанлы чүмләләрдән вә мәтнләрдән сәһвләри тапмаг вә мүәjjәнләшдирмәк.

12. Анчаг үзвләринин сыраланмасы илә фәргләнән еjни гоша чүмләләрин мә'на фәргини изаһ етмәли.

13. Верилмиш схем вә jа сөзләр әсасында чүмләләр тәртиб етмәк.

Әли СҮЛЕJМАНОВ,
Загатала раjону Даначы кәнд
мәктәбинин мүәллими.

АХШАМ КӘНДЛИ КӘНЧЛӘР МӘКТӘБИНДӘ АЗӘРБАJЧАН ДИЛИ ҮЗРӘ JАЗЫ НӨВЛӘРИ ВӘ ОНЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫ МЕТОДИКАСЫ

Jазылы нитг савад тә'лиминин аjрылмаз һиссәсидир. Савад әсасән jазы илә өлчүлүр. Одур ки, һәр бир савадлы шәхс сәһвсиз jазмағы, мүстәгил чүмлә гурмағы вә мүһакимә jүрүтмәjи бачармалыдыр. Өлкәмизин савадлылар өлкәсинә чеврилдиjи бир заманда, һәр бир мәдәни колхозчу да савадлы jазыjа саһиб олмалыдыр. Одур ки, колхозчу кәнчләрин истеһсалатдан аjрылмадан тәһсил алмаларыны тә'мин едән ахшам кәндли кәнчләр мәктәбиндә дә jазы ишләринә чидди фикир верилмәлидир. Чүнки кәндли кәнчләр мәктәбиндә елмләрин әсасына jиjәләнән, савадлы jазмаг вә мүһакимә jүрүтмәк бачарығыны әлдә едән кәндли кәнчләр, тезликлә колхоз вә jа совхозун ичтимаи һәjатында фәал иштирак едир, истеһсалат габагчылы вә jениликчи кими чыхыш едә билирләр. Jазы ишләринин әһәмиjjәти бунунла битмир. Азәрбаjчан дили үзрә кечирилән jазы ишләри кәнчләрдә һәм дә орфографиjа вә үслуб мәсәләләринә, грамматик гаjдаларын шүурлу тәтбигинә, өз фикирләрини аjдын, садә, дүзкүн вә мүстәгил ифадә етмәjә даир бачарыг вә вәрдишләр jарадыр, онларын лүғәт еһтиjатыны артырыр. Буна көрә дә ахшам кәндли кәнчләр мәктәбиндә Азәрбаjчан дили үзрә мүхтәлиф нөв jазылардан истифадә етмәк лазымдыр. Еjни заманда бу мәктәбләрдә һәр бир jазы нөвүндә илк нөвбәдә шакирдләрин мүстәгиллиjи вә фәаллығы мүәллимин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Кәндли кәнчләр мәктәбиндә мүхтәлиф нөвлү үздән көчүрмә jазылардан, өjрәдичи вә jохлама имлалардан, әмәли jазылардан, ифадә вә иншалардан истифадә едилмәлидир.

Билдиjимиз кими бу нөв jазылар күндүз мәктәбләриндә дә тәтбиг олунур. Бәс бунларын арасында нә кими фәрг вардыр. Башга сөзлә десәк, ахшам мәктәбләриндә тәтбиг едилән

ејни нөв јазылар, күндүз мәктәбләриндә тәтбиг едилән јазылардан һансы хүсусијјәтләрә көрә фәргләнмәлидир?

Һәр шејдән әввәл, кәндли кәнчләр мәктәбләриндә тәтбиг едилән јазылар елә дүшүнүлмүш планда апарылмалыдыр ки, дил вә әдәбијјат арасында сых әлагә јарансын, шакирд, һәм мүстәгил фикир јүрүтмәји, чүмлә гурмағы бачарсын, һәм дә онунла јанашы мүәјјән грамматик ганун вә һадисәләрин тәтбигини өјрәнсинләр. Бу она көрә лазымдыр ки, күндүз мәктәбләриндә тәдрис илинин узунлуғу, дәрс саатларынын чохлуғу тез-тез јазы иши кечирмәјә имкан верир, ахшам мәктәбләри исә бу имканлардан мәһрумдур. Одур ки, бурада апарылан јазы иши мүхтәлиф конкрет мәгсәдләр дашымалыдыр.

Бундан башга кәндли кәнчләр мәктәбиндә јазы ишләри кечириләркән ахшам мәктәбләринин спесифик хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг лазымдыр; јә'ни чалышмаг лазымдыр ки, бурада јазы үчүн сечилмиш мәтн вә чүмләләр, мүстәгил ишләр шакирдләрин ишләдикләри истеһсалат саһәси илә даһа чох әлагәли олсун, кечилмиш грамматик гајда вә ја ганунла даһа чох зәнкин олсун вә шакирдләрин мүстәгиллијини даһа чох инкишаф етдирә билсин.

Даһа сонра, күндүз мәктәбләриндән фәргли олараг ахшам кәндли кәнчләр мәктәбиндә әмәли јазылара даһа чох јер верилмәлидир. Чүнки бурада тәһсил алан кәнчләр билаваситә истеһсалатда чалышырлар, онларын ичәрисиндә мангабашчысы, ферма мүдири, комсомол ишчиси, механизатор вә с. вардыр. Ајдын мәсәләдир ки, күндәлик һәјатда онлар әризә, акт, тәрчүмеји-һал вә с. јазмаг еһтијачы илә тез-тез гаршылашырлар.

Бу фәрг вә хүсусијјәтләри даһа јахшы ајдынлашдырмаг үчүн бә'зи јазы нөвләриндән ајрылыгда бәһс едәк.

Өјрәдичи јазылар. Ахшам кәндли кәнчләр мәктәбиндә бу нөв јазыларын олдугча бөјүк әһәмијјәти вардыр. Билдијимиз кими бу мәктәбләрдә охујан кәнчләрин чоху узун мүддәт тәһсилдән ајры дүшмүш кәнчләрдир. Одур ки, онларын тәкрара, мүхтәлиф нөвлү тәмринләрә даһа чох еһтијачы вардыр. Тәчрүбә көстәрир ки, бу мәктәбләрин шакирдләри јазыда чохлу орфографик вә үслуб сәһвләринә јол верирләр. Демәли, өјрәдичи јазылар онларда һәм сәһвсиз јазмаг вәрдиши јаратмалы, һәм дә мүәјјән грамматик анлајышларын мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт етмәлидир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, кәндли кәнчләр мәктәбиндә дәрс дејән ана дили мүәллимләри јазы ишләринә аз јер верир, јахуд өјрәдичи јазылары да тәхминән јохлама јазы гајдасында апарырлар. Һалбуки өјрәдичи јазылар, мә'лум олдуғу үзрә тә'лими характер дашымалыдыр. Бурада мүәллим һәм кечдији грамматик гајданы тәкрар едир, мөһкәмләдир, һәм дә онун јазыда тәтбигини өјрәдир. Бу нөв јазылар Азәрбајчан дили үзрә ев тапшырыг дәфтәрләриндә апарылачаг чалышма типли јазылардыр; ајры-ајры грамматик бәһсләрин мөһкәмләндирилмәси үчүн ајрылмыш чалышма саатлары исә өјрәдичи јазылар үчүн истифадә едилмәлидир.

Өјрәдичи јазылар јохлама јазылардан ики әсас хүсусијјәтә көрә фәргләнир:

1. Өјрәдичи јазылар јохлама јазылардан фәрглидир. Өјрәдичи јазы бир вә ја ики гајдаја аиддирсә, јохлама јазы бүтөв бир бәһсә аид олур. Мәсәлән: грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин һәр биринә аид бир өјрәдичи јазы кечирмәк олар. Лакин шакирдләрин, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрдә дурғу ишарәләрини нә дәрәчәдә мәнимсәмәләрини јохламаг үчүн бир јохлама имла вермәк мүмкүндүр.

2. Өјрәдичи јазыларын мәтни јохлама јазы иши үчүн сечилән мәтн вә ја чүмләләрдән һәчмчә аз олмалыдыр. Чүнки өјрәдичи јазыда мүәллим јазыја башламаздан әввәл кечиләнләри суал-чавабла јада салыр, мөһкәмләдир, сонра јаздырыр вә јазылары да јохладыр. Јохлама јазы ишиндә исә мүәллим сәтһи олараг кечилмиш гајдалары ушаглара хатырладыр вә имланы јаздырыр. Мәтндә кечилмәмиш гајдаја аид сөз варса, ону изаһ едир. Белә јазылар тапшырыг дәфтәрләриндә дејил, хүсуси јохлама јазы ишләри үчүн ајрылмыш дәфтәрләрдә апармалыдыр. Бу дәфтәрләр дөвләт сәнәди кими мәктәбдә сахланмалыдыр.

Ахшам кәндли кәнчләр мәктәбиндә ашағыдакы өјрәдичи јазы нөвләриндән истифадә едилә биләр:

1) үзүндән көчүрмә јазылар; 2) грамматик тәһлил; 3) сечмә имла; 4) јарадычы имла; 5) сәрбәст имла.

Үзүндән көчүрмә јазылар. Үзүндән көчүрмә јазылар грамматик чалышма вә ев тапшырыглары илә әлагәдар верилир. Белә јазылар тапшырыг вә чалышмаларын характериндән асылы олараг мүхтәлиф нөвдә ола биләр; мәсәлән: мәтни көчүрүн, мүәјјән сөзләрин алтындан хәтт чәкин, мәтни көчүрүн сөзләрин үстүндән һансы нитг һиссәси вә ја чүмлә үзвү олдуғуну гејд един; мәтни көчүрүн, бурахылмыш һәрф вә ја һечалары јериндә јазын; мәтни көчүрүн, индики заманда олан фе'лләри кәләчәк заманда ишләдин вә с. Көрүндүјү кими бу нөв јазыларын тапшырыг вә чалышмалардан фәрги јохдур. Лакин мүәллим бу нөв јазылары јохлајаркән јалныз чалышма

вә тапшырығын гаршысына гојулмуш мәгсәддән асылы олараг дүзкүн јазылмајан сөзләрә јох, еіни заманда үмумијјәтлә јазы савадына фикир вермәлидир. Мүзакирә заманы да јазыда бурахылмыш дикәр сәһвләри тәһлил етмәлидир. Демәли, үзүндән көчүрмә јазыларын гаршысында ики мәгсәд дурур: 1) мүәјјән грамматик мә'луматын мөһкәмләндирилмәси; 2) үмумијјәтлә јазы савадынын вә мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәси.

Грамматик тәһлил. Өјрәдичи јазынын бу нөвүндән ахшам кәндли кәнчләр мәктәбләриндә кениш истифадә едилмәлидир. Бу нөв јазыларын тәкрар нөгтеји-нәзәриндән дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мүәллим мүәјјән мөвзу вә ја бәһси кечиб гуртардыгдан сонра, мүәјјән чүмләләр үзрә грамматик тәһлил верир. Грамматик тәһлил морфоложи (сөзүн гурулушуна вә нитг һиссәләринә көрә), синтактик (сөз бирләшмәләри вә чүмлә үзвләринә көрә) ола биләр вә с.

Кәндли кәнчләр мәктәбләри үчүн әһәмијјәтли јазы нөвләриндән бири дә **сечмә** имладыр. Бу нөв јазы имланын елә нөвүдүр ки, шакирдләр јазынын мәгсәдиндән асылы олараг мәтнин ичәрисиндә олан сөзләри сечиб јазыр. Бу чүр имла һәм дә чох вахт апармыр вә мүәллимә имкан верир ки, кечилмиш орфограмларын мөһкәмләндирилмәси үчүн лазыми иш апара билсин. Бу нөв имланы ајры-ајры нитг һиссәләринин мөһкәмләндирилмәси мәгсәди илә вермәк олар; мәсәлән: мәтндәки фе'лләрин јалныз кечмиш вә индики заманда оланларыны сечиб јазын; мәтндә олан хүсуси исимләри сечиб јазын; сифәтләри сечин вә онлара ујғун олан дәрәчә шәкилләрини артырын. Имла үчүн мәтн сечиләркән һансы орфограмларын өјрәдиләчәји дә нәзәрә алынмалыдыр.

Мәтн чүмлә-чүмлә охунмалы вә сөзләрин сечилә билмәси үчүн фасилә верилмәлидир. Бу чүр имла тәхминән илдә 2—3 дәфә апарылмалыдыр.

Әһәмијјәтли имла нөвләриндән бириси дә **сәрбәст** имладыр. Бу имланын орфографик вә үслуб јениликләринин вә еләчә дә нитг инкишафынын тәкмилләшмәсиндә бөјүк ролу вардыр. Мүәллим мәтни чүмлә-чүмлә, һиссә-һиссә охујур. Һәр һиссә бир дәфә охунур вә шакирдләр ону јазырлар. Әкәр шакирдләр чүмләни јадда сахлаја билмирләрсә, ону өз сөзләри илә јазырлар, көрүндүјү кими бу нөв јазы һәм шакирдләрин һафизәләрини тәрбијә едир, һәм дә мүстәгил чүмлә гурмаг бачарығыны ашылајыр. Бу нөв јазы шакирди ифадә вә инша јазылара да һазырламыш олур.

Јарадычы имла да ахшам кәндли кәнчләр мәктәбләри үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу нөв јазыда да мүәллим гаршысына мүәјјән грамматик мәгсәд гоја биләр. Белә имлада мүәллим шакирдләрдән мүәјјән сөзләр әсасында чүмлә гурмағы тәләб едир. Мәсәлән: фе'лин заманларыны кечәндә бир нечә фе'л көкү вериб, һәмин фе'лләри чүмлә ичәрисиндә мүәјјән заманлара салмағы тапшырмаг олар. Јахуд бир нечә сифәти јазы тахтасына јазыб, һәмин сифәтләри дәрәчәләрә салмагла чүмлә ичәрисиндә ишләтмәни тапшырмаг олар.

Өјрәдичи јазыларын јухарыда көстәрдијимиз нөвләриндән мүәллим мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә етмәлидир. Синфин сәвијјәси, шакирдләрин билик дәрәчәси вә мөвзунун хүсусијјәтини нәзәрә алмагла бу нөвләрин даһа сәмәрәлисини сечмәк вә тәтбиг етмәк лазымдыр. Бундан башга мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр өјрәдичи јазыларла јохлама јазылар, јахуд өјрәдичи јазыларла чалышмалар арасындакы фәргләри дәгиг билмирләр. Белә фактлара тәсадүф едилмишдир ки, мүәллим тапшырыг вә чалышмалар, өјрәдичи јазылар вә јохлама јазылар үчүн ајры-ајрылыгда дәфтәр апарырлар. Һалбуки өјрәдичи јазынын ајры-ајры нөвләри еіни заманда синиф чалышмалары олдуғундан, онлары ев тапшырыглары вә чалышмалар үчүн ајрылмыш дәфтәрләрдә апармаг лазымдыр.

Јохлама имлалар. Јохлама имла адындан мә'лум олдуғу кими шакирдин билијини јохламаг вә гијмәтләндирмәк характерини дашыјыр. Лакин онларын өјрәдичи характери дә вардыр. Мүәјјән әмәли ишләр: ев тапшырыглары, синиф чалышмалары вә ја өјрәдичи јазылар тәтбиг едилдикдән сонра, һәмин бәһсә аид јохлама имла кечирмәк олар. Јохлама имланын гијмәти рүблүк вә иллик гијмәтин верилмәсиндә әсас тутулмалыдыр.

Күндүз мәктәбләринә нисбәтән ахшам мәктәбләриндә јохлама имла үчүн сечилән мәтнләрин һәчми аз, лакин кечилмиш орфограмларла даһа зәнкин вә дүшүндүрүчү олмалыдыр. Күндүз мәктәбләринин V синфиндә максимум 110, VI синифдә 130, VII синифдә 150 сөз олмалыдырса, ахшам мәктәбләринин V синфиндә 90, VI синфиндә 110, VII синфиндә 130 сөз кифајәтдир. Чүнки кәндли кәнчләр мәктәбинин шакирдләринин чох гисми узун мүддәт тәһсилдән ајрылдыглары үчүн онларын јазы сүр'әти күндүз мәктәбләри шакирдләринә нисбәтән аздыр. Шүбһәсиз бурада тәдричилијә әмәл едилмәлидир. Јухарыда көстәрилән сөзләрин сајы тәдричән II јарым илдә көстәрилән мигдара чатдырылмалыдыр.

Әмәли јазылар. Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә чох бөјүк әһәмијјәтә малик олан јазы нөвләриндән бириси дә әмәли јазылардыр. Истеһсалатда ишләјән кәнчләрин бир гисми әризә, тәрчүмеји-һал, акт, мәктуб вә с. јазмағы билмирләр. Бу чүр

сәнәдләр јазмаг үчүн башгаларына мүрачиәт едәнләрин сајы аз дејилдир. Бурадан ајдын олур ки, ана дили мүәллими әмәли јазылары хүсуси диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр.

Н. К. Крупскаја «1936-чы дәрс илиндә јашлылара мәхсус програм лајиһәләри һаггында тәнгидләр» адлы мәгаләсиндә әмәли јазылара бөјүк әһәмијјәт верир вә бу програмларын гүсуруну да онда көрүр ки, бурада әмәли јазылара аз јер верилмишдир. Чүнки бу програмларда әмәли ишләр, әмәли јазылар, онларын кечирилмәси јоллары вә с. верилмәмишди. Јашлы шакирдләри гәзетлә ишләмәјә өјрәтмәк лүзуму һаггында да бурада бәһс едилир.

Н. К. Крупскаја әмәли јазылар һаггында дејир ки: савадлы вә дүзкүн јазмағы өјрәтмәк әмәли материал үзәриндә даһа асандыр[1].

Лакин суал олуна биләр ки, ахшам мәктәбләриндә әмәли јазылары нә вахт апармаг лазымдыр, онсуз да аз олан дәрс саатларыны буна да сәрф етсәк, онда мүвафиг бәһсләри нә вахт өјрәтмәк олар?

Әлбәттә, белә суал верәнләр бир нөв һаглыдырлар. Лакин бунунла мүәллим бу мүһүм мәсәләни кәнара ата билмәз. Одур ки, әмәли јазылары грамматик гајдаларла паралел өјрәтмәклә мүәллим јахшы вә сәмәрәли бир чыхыш јолу тапа биләр. Јухарыда адларыны чәкдијимиз јарадычы, сәрбәст имлалар үчүн материал сечәркән, мәһз бу чүр јазылара да фикир вермәк, ев тапшырыгларыны да белә јазылар әсасында апармаг сәмәрәли олур.

Ахшам мәктәбләриндә јазы ишләрини кечирмәк күндүз мәктәбләринә нисбәтән чәтиндир. Биринчи чәтинлик һәмин мәктәбләрдә давамијјәтин ардычыл тәшкил олунмамасы илә әлагәдар олур. Лакин буна бахмајараг, ана дили мүәллими һәр васитә илә давамијјәти тәшкил етмәјә чалышмалыдыр. Синифдә 4—5 шакирд белә олса, мүәллим планда нәзәрдә тутулмуш јазыны кечирмәлидир.

---

[1] Н. К. Крупскаја, «О преподавании в средних школах взрослых». Учпедгиз, 1939, сәһ. 44.

Кәрим КӘРИМОВ,
Имишли шәһәриндәки 1 нөмрәли онбириллик мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими.

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘНИН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘК ЈОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Мүрәккәб чүмлә бәһсиндә шакирдләрин нитг вә тәфәккүрүнү, мүстәгиллик вә фәаллығыны инкишаф етдирмәк үчүн бир чох васитәләр вардыр; бунлардан бири дә грамматик чалышмалардыр.

Мән иш заманы белә бир чәһәти хүсусилә диггәт мәркәзиндә сахлајырам ки, истифадә олунан чалышмалар мәгсәд вә мәзмунуна көрә јекнәсәг дејил, чохчәһәтли вә рәнкарәнк олсун. Белә ки, шакирдләр тәклиф олунмуш чалышмалары ичра етмәклә мүрәккәб чүмләнин гурулуш хүсусијјәтләрини, бу чүмләләрдә интонасијаја риајәт етмәјин әһәмијјәтини вә дурғу ишарәләринин ишләнмә гајдаларыны, мүрәккәб чүмләнин үслуби ролуну вә саирәни даһа шүурлу мәнимсәсинләр; ән башлычасы исә өз шифаһи вә јазылы нитгләриндә мүрәккәб чүмләдән истифадә етмәк бачарығына јијәләнсинләр.

Әввәлчә, табесиз мүрәккәб чүмләнин өјрәнилмәсиндә истифадә етдијим вә тәчрүбәдә мүсбәт нәтичәләр вермиш чалышмаларын бир нечә нүмунәсини мисал көстәрәчәјәм.

Чалышма.

Ашағыдакы садә чүмләләрдән табесиз мүрәккәб чүмләләр дүзәлдин вә мүвафиг чүмләләрдә гаршылыг вә бөлкү билдирән бағлајычылардан истифадә един.

а) Күн парылдајырды. Һава чох соjуг иди.

б) Мәчлисдә адам чох иди. Һеч кәс динмирди.

в) Надир чох дил төкдү. Мүәллим онун күнаһындан кечмәди.

г) О, кәндә кәлмәлидир. Сән шәһәрә кетмәлисән.

ғ) Јағыш јағырды. Күн чыхырды.

Бу типли чалышманы ичра едән шакирдләр гаршылыг вә бөлкү билдирән бағлајычылардан өз нитгләриндә јерли-јериндә истифадә етмәјә алышырлар. Бундан әлавә, бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмләдә дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләтмәк вәрдишләринә дә јијәләнирләр.

Шакирдләрдән кениш јарадычы фәалијјәт тәләб едән марағлы иш нөвләриндән бири дә верилмиш сөзләрдән мүрәккәб чүмләләр дүзәлтмәкдир. Мән бу типли чалышмадан да истифадә едирәм.

Чалышма.

Ашағыдакы сөзләрин һәр бирини мүбтәда вәзифәсиндә ишләтмәк шәрти илә һәр сөз әсасында бир садә чүмлә, садә чүмләләрдән исә табесиз мүрәккәб чүмләләр дүзәлдин.

1. Баһар, ағачлар.
2. Ахшам, ишыглар.
3. Онун боју, мәним бојум.
4. Күнәш, һәр тәрәф.

Бу кими чалышманы шакирдләр мүвәффәгијјәтлә ичра едирләр. Ичрадан сонра һәр шакирдә бир чүмлә охудур вә табесиз мүрәккәб чүмләнин садә чүмләләри арасындакы сәрһәдди мүәјјән етдирирәм. Бу да онларда табесиз мүрәккәб чүмләдә дурғу ишарәләриндән дүзкүн истифадә етмәк вәрдишләри тәрбијә едир. Верилмиш садә чүмләләрдәки фикри мүрәккәб чүмләләрлә ифадә етмәк тәләби әсасында һәјата кечирилән чалышмалар да шакирдләрин марағына сәбәб олур вә онлар belә чалышма үзәриндә чох һәвәслә ишләјирләр.

Чалышма.

Ашағыдакы садә чүмләләри табесиз мүрәккәб чүмләләрә чевирин, лазыми дурғу ишарәләриндән јерли-јериндә истифадә един вә садә чүмләләр арасындакы мә'на әлагәләрини изаһ един.

1. Шимшәк чахандан сонра күчлү јағыш јағмаға башлады.
2. Мә'рузәчи хитабәт күрсүсүндән дүшәндән бир мүддәт сонра да салонда алгыш сәсләри кәсилмәди.
3. Јај тә'тилинин башланмасы илә әлагәдар чохлу мәктәбли пионер дүшәркәсинә истираһәтә кетди.
4. Јаз кирдији үчүн һавалар гызмышды.
5. Печ кечдијиндән ев сојумушду.
6. Күнәш дағын архасына чәкилдијиндән әтрафы ахшам гаранлығы бүрүмүшдү.

Нүмунә. Пајыз кирдији үчүн ағачлар өз јашыл палтарыны сојунмушду.

—Пајыз кирмиш, ағачлар өз јашыл палтарыны сојунмушду.

Мә'лумдур ки, шифаһи нитгдә интонасија чох мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Интонасијача гүсурлу данышыг, мәдәни нитг һесаб едилә билмәз вә динләјичинин наразылығына сәбәб олур. Бөјүк рус режиссору, педагог вә ичтимаи хадим К. С. Станиславски вахты илә чох һаглы олараг демишдир: «Инсан нитги бир мусигидир, бүтүн бир оркестрдир, бүтүн бир симфонијадыр».

Гејд етмәк лазымдыр ки, инсан нитгинин хош, аһәнкдар вә рәван сәсләнмәсиндә интонасија мүстәсна рола маликдир. Интонасија нитгин ритмик-мелодик шәкли демәкдир. «Интонасија һисс вә һәјәчанларымызы ифадә етмәк үчүн сәс механизмидир» (К. С. Станиславски). Бүтүн бунлара көрә дә мән грамматика дәрсләриндә, хүсусән синтаксисин тәдрисиндә интонасија мәсәләсинә чох бөјүк әһәмијјәт верирәм. Бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләни кечәркән шакирдләри бир сыра елә чалышмалар үзәриндә ишләдирәм ки, бу чалышмалар шакирдләрин ифадәли гираәт вәрдишләрини лаһа да инкишаф етдирир вә интонасијанын әһәмијјәтини онлара анладыр. Бу мәгсәдлә мүасир Азәрбајчан нәсринин дилчә ән саф вә сәлис нүмунәләриндән парчалар сечир вә онлардан истифадә едирәм.

Табели мүрәккәб чүмлә тә'лиминдә истифадә олунан чалышма нөвләриндән бири будур ки, баш чүмләләр тәгдим олунур вә шакирдләрдән тәләб олунур ки, онлара мүвафиг будаг чүмләләр артырсынлар. Бу пис чалышма дејил. Лакин мән бу чүр чалышмадан истифадә етмәклә јанашы, бир нөв буна әкс истигамәтдә олан башга бир чалышма нөвүндән дә истифадә едирәм.

Чалышма.

Ашағыдакы будаг чүмләләрә мүнасиб баш чүмләләр артырын вә алынан табели мүрәккәб чүмләләрдә будаг чүмләләрин нөвүнү изаһ един.

1. Сән чалышган шакирдсән.
2. Сиз имтаһанлары мүвәффәгијјәтлә верәсиниз.
3. Елә бил бүлбүл охујурду.
4. Совет һөкумәти сүлһ сијасәти јеридир вә с.

Бу иш тәчрүбәдә өзүнү доғрулдур вә мүсбәт нәтичәләр верир. Belә чалышмалар үзәриндә шакирдләр мүстәгил сурәтдә иш апарыр вә чох марағлы, рәнкарәнк нәтичәләр нүмајиш етдирирләр. Мәним шакирдләрим һәмин чалышма үзәриндә ишләркән, мәсәлән, биринчи будаг чүмләјә ашағыдакы кими чох мүхтәлиф вариантларда мүвафиг баш чүмләләр артырмыш вә ишин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлмишдиләр.

1. Ариф, мән билирәм ки, сән чалышган шакирдсән.
2. Мүәллим деди ки, сән чалышган шакирдсән.
3. Мән әввәлдән билирдим ки, сән чалышган шакирдсән.

4. Һамыја мә'лум олду ки, сән чалышган шакирдсән.

5. Мән бу вахта гәдәр елә билирдим ки, сән чалышған шакирдсән.

6. Мән даһа билирәм ки, сән чалышган шакирдсән вә с.

Шакирдләр гаршысында мүвафиг суаллар гојуб вә бу суаллара онлардан табели мүрәккәб чүмләләрлә чаваб дүзәлдиб сөјләмәји тәләб етмәк нитг инкишафы нөггејн-нәзәриндән сәмәрәли нәтичәләр верән марагли иш нөвләриндәндир. Мән, ашағыда нүмунәсини көстәрдијим бу иш нөвүндән кениш сурәтдә истифадә едирәм. Шакирдләр гаршысында ашағыдакы кими суаллар гојур вә онлардан тәләб едирәм ки, һәмин суаллара табели мүрәккәб чүмләләрлә чаваб версинләр. (Буну һәм јазылы, һәм дә шифаһи сурәтдә етмәк олар).

1. Сәнин арзун нәдир?

2. Синиф рәһбәри нә тапшырды?

3. Дүнјада һәлә дә нә чүр халглар вар? вә с.

Нүмунә. Мә'рузәчинин дедикләриндән һамыја нә мә'лум олду?

— Мә'рузәчинин дедикләриндән һамыја мә'лум олду ки, сүлһ вә сосиализм чәбһәси кет-кедә кенишләнир вә мөһкәмләнир.

Бу чүр чалышмалар грамматика дәрсләринә шакирдләрин марағыны артырыр вә онлары фәаллашдырыр.

Чалышма.

Ашағыдакы табели мүрәккәб чүмләләрдә баш вә будаг чүмләләри мүәјјән един. Баш чүмләләрдә будаг чүмләләрин аид олдуғу сөзләрин алтындан хәтт чәкин вә һәмин сөзләри нитг һиссәсинә көрә тәһлил един.

1. Баһар јахшы билирди ки, маллар ашағыдадыр. (Мир Чәлал)

2. Диләјим будур ки, һәр кечә, һәр күн сәнин гәләминдән инчи төкүлсүн. (С. Вурғун).

3. Сән елә фикир еләмә ки, мән тәкчә өз балаларымын дәрдини чәкирәм. (М. Ибраһимов).

4. Инсан һәјатында елә күнләр олур ки, ширин хатирәләри өмүр боју унудулмур.

Белә чалышма, будаг чүмләләри, онларын башлыча әламәт вә хүсусијјәтләрини, будаг чүмлә илә баш чүмлә арасындакы мә'на әлагәсини даһа дәрин мәнимсәтмәк чәһәтдән чох фајдалыдыр. Шакирдләр бу чүр чалышма үзәриндә ишләмәклә даһа ајдын дәрк едирләр ки, мәсәлән, тә'јин будаг чүмләси баш чүмләдә һәмишә исмә, хәбәр будаг чүмләси

ишарә әвәзлијинә, тамамлыг вә тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләләри исә фе'лә (хәбәр вәзифәсиндә) аид олур.

Мән белә чалышмалар заманы баш чүмләдә ејни бир үзвә—фе'ли хәбәрә аид олан тамамлыг вә тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләләрини, јахуд әсасән ејни суаллара чаваб олан тә'јин вә тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләләринин фәргини конкрет чүмләләр әсасында мүгајисә јолу илә шакирдләрин әзләринә изаһ етдирирәм.

Үмумијјәтлә, мән мүгајисә тәләб едән чалышмалар үзәриндә шакирдләри даһа чох ишләдирәм. Һәм дә тәчрүбәдән көрүрәм ки, белә чалышмалар шакирдләри фәаллашдырыр, онлары дил фактларыны мүгајисә етмәјә, дүшүнүб мүстәгил нәтичәләр чыхармаға вә әлдә етдикләри бу нәтичәләри мәнтиги бир дилдә әсасландырмаға алышдырыр.

Мүрәккәб чүмләнин дилимиздәки үслуби ролуну дәрк етдирмәк мәгсәди илә шакирдләри мүвафиг чалышмалар үзәриндә ишләтмәк дә марагли нәтичәләр верир.

Чалышма нүмунәси.

Ашағыдакы табели мүрәккәб чүмләләри садә чүмләләрә чевирин. Һәр ики чүмлә нөвүндә фикрин ифадә тәрзини мүшаһидә вә мүгајисә един. Фикир һансы вариантда (садә, јахуд мүрәккәб чүмләдә) даһа сәлис вә тәбии ифадә олунур?

1. Аталар сөзүдүр: баға бахарсан бағ олар, бахмазсан дағ олар.

2. Арзум будур ки, дәниздә тәзә бир Абшерон олсун. (Һ. Меһди).

3. О, елә адамдыр ки, һеч кәс онун сөзүнү јерә салмаз.

4. Меһман кәләндә она дејәрсиниз ки, бу мәсәләдә һагга тәрәфдар олсун (С. Рәһимов).

5. Арадан һеч јарым саат кечмәди ки, Имран кәлди. (И. Шыхлы).

Шакирдләр бу типли чалышмалары ичра етмәклә ајдын баша дүшүрләр ки, бә'зи табели мүрәкәб чүмләләри (мәсәлән, һәмин чалышмада 1-чи вә 3-чү чүмләләр) садә чүмләјә чевирмәк олмур. Бу исә о демәкдир ки, бә'зи фикирләри садә чүмләләрлә ифадә етмәк гејри-мүмкүндүр. Бу чүр фикирләр јалныз мүрәккәб чүмләләрлә ифадә олуна биләр.

Мүрәккәб чүмлә тәдрисиндә дилимизин үслуби зәнкинликләрини вә рәнкарәнклијини шакирдләрә мүшаһидә етдирмәк мәгсәди илә синтактик синонимләрә аид мүнасиб чалышмалар тәшкил етмәк дә фајдалыдыр. Бу чәһәтдән фе'ли бағлама, фе'ли сифәт вә мәсдәр тәркибләринин, ејни заманда мүвафиг хүсусиләшмәләрин бә'зи будаг чүмләләри илә сино-

нимлик тәшкил етдијини чалышмалар васитәсилә ушаглара чатдырмаг мүмкүндүр вә бу, шакирдләрин нитгинин инкишафына, зәнкинләшмәсинә сәбәб олур.

Бу чүр иш нөвүнә аид ики чалышма нүмунәси нәзәрдән кечирәк.

Чалышма.

Ашағыдакы садә чүмләләрин фе'ли бағлама тәркибләрини мүвафиг будаг чүмләләрә чевириб садә чүмләләрдән табели мүрәккәб чүмләләр дүзәлдин. Мүрәккәб чүмләләрдә будаг чүмләләрин нөвүнү вә садә чүмләләрдә фе'ли бағлама тәркибләринин һансы чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләндијини мүәјјән един.

1. О евә әлибош кәләндә Көјәрчин дејинмәјә башларды. (С. Р.).
2. Фәррух аләтләри, онларла рәфтар етмәји өјрәндикдән сонра устасы ону полад әридән сехә көтүрдү. (М. Ч.).
3. Бә'зи рајон ишчиләри бу евә ајаг ачандан Қосаоғлу даһа да дирчәлди. (И. Ш.)
4. Марағлы бир бәдии әсәр охујанда адамын гәлбиндә нәчиб арзулар, ишыглы фикирләр ојаныр.
5. Шиддәтли күләк әсәндә дәниздә күчлү далға олур.
6. Баһар күнәши үфүгдән бојлананда чичәкли јамачлар гызылы шүалар алтында даһа да әлван вә чазибәдар көрүнүр.

Нүмунә. Биз мәктәбә чатанда јағыш башлады. (Фе'ли бағлама тәркиби заман зәрфлији вәзифәсиндә). Биз мәктәбә чатмышдыг ки, јағыш башлады. (Заман будаг чүмләси).

Чалышма.

Ашағыдакы садә чүмләләрин фе'ли сифәт тәркибләрини мүвафиг будаг чүмләләрә чевирәрәк садә чүмләләрдән табели мүрәккәб чүмләләр дүзәлдин. Мүрәккәб чүмләләрдә будаг чүмләләрин нөвүнү вә садә чүмләләрдә фе'ли сифәт тәркибләринин һансы чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләндијини мүәјјән един.

1. Үмумхалг мәһәббәти газанан сәнәткар хошбәхтдир.
2. Гарабағ јајлагларында сују чан дәрманы олан булаглар вар.
3. Инсан һәјатында ширин хатирәләри өмүр боју унудулмајан күнләр олур.
4. Фәрһад дәрсләринә мүнтәзәм вә һазырлыглы кәлән шакирддир.
5. Бу иши бачаран адам олсун.

Нүмунә. Қ. Маркс адына колхозун фермасында күндә 15—20 литр сүд верән инәкләр вар. (Фе'ли сифәт тәркиби тә'јин вәзифәсиндә). Қ. Маркс адына колхозун фермасында елә инәкләр вар ки, күндә 15—20 литр сүд верир. (Тә'јин будаг чүмләси).

Мүрәккәб чүмлә тәдрисиндә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк мәгсәди илә ән ахырынчы иш нөвү кими ифадә вә инша јазылардан да кениш истифадә едирәм. Ифадә вә инша јазылар елә чалышма нөвүдүр ки, бурада шакирдин тәдричлә инкишаф етдирилән мүстәгиллији сон пилләјә чатыр. Ишин бу мәрһәләсиндә шакирдләр там мүстәгил вә јарадычы фәалијјәт көстәрирләр. Онлар артыг өјрәнмиш олдуглары нәзәри биликләри, грамматик гајда вә ганунлары тәтбиг едир, өз јазы ишләриндә мүхтәлиф будаг чүмләли табели вә табесиз мүрәккәб чүмләләрдән имкан дахилиндә истифадә едирләр. Бүтүн бунларын да чох бөјүк әмәли әһәмијјәти вардыр.

Белә чалышмалар үзәриндә мүнтәзәм вә мүстәгил олараг ишләјән шакирдләр әјани шәкилдә дәрк едирләр ки, «Азәрбајчан дили өз сөз зәнкинлији вә чүмләләринин сәлис гурулушу илә инсан һиссләри вә гәлб чырпынтыларынын ән рәнкарәнк чәһәтләрини ифадә етмәјә гадир бир дилдир» (проф. А. Абдуллајев). «Садә чүмләләрдә зәриф олан бу дил (Азәри дили—Қ. Қ.), мүрәккәб күмләләрдә даһа гүдрәтли вә даһа тә'сирлидир» (М. Ибраһимов).

7994—5

Нурулла ХӘЛИЛОВ,
Дәвәчи шәһәр онбириллик мәктәбин
дил-әдәбијјат мүәллими.

ШАКИРДЛӘРИН САВАДЛЫ ВӘ ТӘМИЗ ЈАЗМАЛАРЫНЫН ТӘШКИЛИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Савадлы, тәмиз вә сәлигәли јазы уғрунда мүбаризә ана дили тәдрисинин гаршысында дуранән әсас вә һәлледичи вәзифәләрдән биридир. Бу вәзифәнин һәјата кечирилмәси, ибтидаи синифләрдән башланмалыдыр. Һәлә биринчи синифләрдән башлајараг шакирдләрә көзәл хәтлә, сәлигәли, тәмиз, орфографик чәһәтдән сәһвсиз јазмаг вәрдишләри ашыланыр. Сонракы синифләрдә исә бу вәрдишләр даһа да мөһкәмләндириләрәк тәкмилләшдирилир.

Мән мәктәбимизин бешинчи вә алтынчы синифләриндә ана дили фәннини тәдрис едирәм. Мә'лум олдуғу кими, бешинчи синиф кечид синфи һесаб едилир, чүнки ибтидаи синифләрдә бир гајда олараг рус дили фәнниндән башга бүтүн фәнләри бир мүәллим тәдрис едир, шакирдләр бу синифләрдә јазы тә'лиминин ибтидаи анлајышларыны өјрәнирләр. Лакин бешинчи синифдән башлајараг һәмин шакирдләрлә бир нечә мүәллим мәшғул олмаға башлајыр. Бу сәбәбдән савад тә'лими илә әлагәдар олараг бир сыра чәтинликләр гаршыја чыхыр.

Бешинчи синиф шакирдләринин мүәјјән һиссәси јазыларында чохлу орфографик сәһвләрә јол верирләр, һәм дә онлар тәмиз вә сәлигәли јазмырлар. Бу да чох заман шакирдләрин Азәрбајчан дилиндән ики гијмәт алмаларына сәбәб олур.

Һәр шејдән әввәл имла, ифадә вә инша јазыларда бурахылан сәһвләр шакирдләрин орфографик гајдалары мөһкәм билмәмәләриндән вә һәм дә јерли шивә хүсусијјәтләриндән ирәли кәлир. Елә буна көрә дә һәмин синифдә охујан шакирдләрин јазыларында грамматик гајда-ганунлары билмәмәләри вә һәм дә јерли шивә хүсусијјәтләри илә әлагәдар бир сыра сәһвләр баш верир ки, бунлардан бә'зи характерик сәһвләри ашағыда көстәрмәк истәјирәм.

1. Шакирдләрин јазысында ән чох мүшаһидә едилән нөгсанлардан бири сөзләрин сәтирдән-сәтрә дүзкүн көчүрүлмәмәсидир.

2. Бә'зи исимләри һалландырыркән јијәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һалларында көкдәки ахырынчы саитин дүшмәси гајдасыны шакирдләр билмәдикләриндән, бу саһәдә сәһвләрә јол верирләр. (Исим-исмин, шәкил-шәклин вә с. кими).

3. Бә'зи тәкһечалы сөзләрин јазылышында да сәһвләрә јол верилир (клуб-кулуб, Шмидт-Шимидт вә с. кими).

4. Шакирдләрин бә'зиләри јазы ишиндә **дыр, дир, дур, дүр** шәкилчиләрини **ды, ди, ду, дү** шүһуди кечмиш заман шәкилчиләри илә гарышдырырлар.

5. Бә'зи шакирдләр **да, дә** бағлајычылары илә **да, дә** һал шәкилчиләринин гарышдырылмасы нәтичәсиндә сәһвләр бурахылыр.

6. Чүмләнин сонунда нөгтәнин механики олараг гојулмамасындан ирәли кәлән сәһвләрдир ки, бунун нәтичәсиндә дә сонракы чүмлә бөјүк һәрфлә јазылмаг әвәзинә кичик һәрфлә јазылыр.

7. К, г, д самитләринин ј, ғ, т-јә кечмәси гајдасыны шакирдләр билмәдикләриндән бунларын јазылышында сәһвә јол верирләр вә с.

Мән јазы ишләриндә ән мүһүм чәһәтләрдән бири кими јазынын тәсһиһ едилмәсинә чидди фикир верирәм. Һәмин јазы ишләри васитәсилә кечдијим мөвзуларын шакирдләр тәрәфиндән нә дәрәчәдә мәнимсәнилдијини, синиф вә үмумијјәтлә ајры-ајры шакирдләрин әсас зәиф чәһәтләрини ајдынлашдырыр вә ишимин нәдән ибарәт олачағыны мүәјјәнләшдирирәм. Бу мәгсәдлә имла, ифадә, инша јазылар үзрә мәтнләрин дүзкүн сечилмәсинә фикир верир, һәмин мәтнләрин шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәләринә ујғунлуғуна диггәт јетирирәм. Ејни заманда чалышырам ки, сечдијим мәтн идеја-сијаси чәһәтдән долғун вә мәзмунлу олсун. Мәтнләрин сечилмәсиндә Әзиз Әфәндизадәнин имла мәчмуәсиндән, Мир Аббас Асланову ифадә јазы мәтнләри китабчасындан да кениш истифадә едирәм.

Шакирдләрин савадлы јазмалары үчүн мән дөвләт тәрәфиндән тәсдиг едилмиш програмдакы бүтүн јазы нөвләриндән истифадә едир вә програмда нәзәрдә тутулан јазы нормасындан әлавә нөвбәдәнкәнар јазы ишләри дә апарырам.

Ән кечи 3—4 күнә һәмин јазылары тәсһиһ едәрәк шакирдләрә чатдырырам, чүнки јазы ишләринин тәсһиһини јубатмаг, шакирдләрин јазыларына гаршы марагсызлыг төрәдир. Јазы ишләрини гырмызы мүрәккәблә тәсһиһ едир, сәһвләрин алтындан хәтт чәкирәм. Әкәр бурахылмыш сәһвләр кечмәдијимиз грамматик гајдаја аиддирсә, онларын дүзкүн нүмунә-

сини өзүм јазырам. Лакин мән јазы үчүн мәтнләри сечәркән бу һала фикир верирәм, чалышырам ки, мәтн ән чох кечилмиш грамматик гајдалара аид олсун. Одур ки, белә сөзләрин дүзкүн јазылышыны шакирдләр өзләри тапмалы олурлар. Бу да шакирдләрин дәрсдә фәаллығыны артырыр, онларын һәмин сәһвләр үзәриндә дәриндән дүшүнмәләринә сәбәб олур. Әввәлән, V вә VI синифләрдә јохлама имла, ифадә вә инша јазыларда бурахылмыш сәһвләр үзәриндә там иш апармаг олмур, она көрә дә бурада изаһ етмәк үчүн мән бүтүн типик сәһвләри ајырыр вә онлары изаһ етмәјә башлајырам. Чүнки бир чох сәһвләр үмуми синфә аид олур. Сәһвләр үзәриндә иш апардыгдан сонра мән шакирдләрин дүзәлишләрини икинчи дәфә нәзәрдән кечирмәк мәгсәди илә дәфтәрләри јығырам. Бундан сонра өз сәһвләрини дүзкүн тәсһиһ етмәјән шакирдләри мүәјјәнләшдирир вә дәрсдән сонра онларла сөһбәт апарыр, бурахдыглары сәһвләри јенә дә онлара изаһ едирәм.

Шакирдләрин савадлы вә сәлигәли јазмалары үчүн ев тапшырыгларынын ичрасына хүсуси диггәт верирәм.

Мә'лумдур ки, ев тапшырыгларыны шакирдләр ичра едәркән, һансы бир тә'лим материалыны нечә мәнимсәдикләрини нүмајиш етдирирләр. Бу ишин бир тәрәфидир. Апарылмыш мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр јазылы ев тапшырыгларыны ичра едәркән анчаг, ишин бир тәрәфинә фикир верирләр. Јә'ни онлар фикирләширләр ки, мүәллим тапшырыг вермишдир, ону ичра етмәлијәм. Гој, мүәллим билсин ки, мән тапшырығы јеринә јетирмишәм. Одур ки, шакирд тапшырығын ичрасында јалныз тапшырыгда ондан тәләб олунан гајдаларын јеринә јетирилмәсинә фикир верир. Лакин сөзләрин дүзкүн јазылышына, сәлигәли, тәмиз јазмаға фикир вермирләр. Бә'зи мүәллимләр тапшырығы јалныз формал сурәтдә јеринә јетирмәјә шакирдләри алышдырмышлар. Мүәллим чох вахт шакирдин синиф јазы дәфтәрләринә фикир верир, сөзләрин дүзкүн јазылмасыны, сәлигәли, тәмиз олмаларыны тәләб етдијиндән башга ев дәфтәрләриндә шакирдләрин нечә јазы јазмалары илә аз марагланыр. Мән шакирдләрин һәр бир дәфтәрдә дүзкүн, тәмиз вә сәлигәли јазмаларыны тәләб едирәм. Ев тапшырыг дәфтәрләрини дә тез-тез топлајыр, онлары тәсһиһ едир, сәһвләри мүәјјәнләшдирир вә бу сәһвләрин арадан галдырылмасы үчүн тәдбир көрүрәм. Мәним бу фикрими мәктәбимиздә чалышан һәмкарларым да бәјәнмишләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, јазылы ев тапшырыгларынын бу гајда илә јохланмасы ев тапшырыгларынын ичрасында шакирдләрин мәс'улијјәтини артырыр, фәаллашдырыр вә һәм дә дүзкүн, тәмиз вә сәлигәли јазмаға сөвг едир.

Мән јухарыда гејд етдим ки, дәрс дедијим бешинчи синиф шакирдләри әввәлләр дүзкүн јаза билмәдикләри кими, һәм дә чох натәмиз, сәлигәсиз вә чиркин јазырдылар. Бу вәзијјәт дә мәни нараһат етди. Она көрә дә јазы мәдәнијјәтини јахшылашдырмаг үчүн мүәјјән јоллар ахтармаға башладым. Нәһајәт, белә гәрара кәлдим ки, дәрсдән кәнар шакирдләр үчүн һүснхәт дәфтәри ајырым вә һәмин дәфтәрләрдә үчүнчү синифләр үчүн јазылмыш һүснхәт дәфтәриндән истифадә етмәклә шакирдләрә мүәјјән гәдәр әлавә һүснхәт гајдаларыны өјрәдим. Одур ки, һүснхәттә диггәт јетирмәји, һүснхәт гајдаларына әмәл етмәји шакирдләрдән чидди тәләб етмәјә башладым. Сечдијим бу тәдбир һеч дә мәнфи нәтичә вермәди, һал-һазырда бешинчи синифдә охујан шакирдләрим нисбәтән тәмиз вә сәлигәли јазырлар. Шүбһәсиз ки, бундан сонра даһа кәркин ишләмәјә чалышмалыјам.

Мүшаһидә вә тәчрүбәләр көстәрир ки, бир гајда олараг башга фәнн мүәллимләри (ана дили вә әдәбијјат мүәллимләриндән башга) шакирдләрин савадлы, тәмиз вә сәлигәли јазмаларына о гәдәр дә әһәмијјәт вермирләр. Чох вахт мәктәбдә мүәллимләр арасында белә сөһбәтләр олур ки, мән тарих вә ја ријазијјат мүәллимијәм она көрә дә шакирдләрин савадлы јазмаларына ана дили мүәллими чавабдеһдир. Мән дәрсими сорушдум гуртарды кетди. Доғрудан да белә олур. Башга фәнн мүәллимләри нәинки шакирдләрин јазыларына диггәт јетирмир, һәтта өзләри белә савадлы вә сәлигәли јазмаға фикир вермирләр. Көрүндүјү кими бу вәзијјәт сүбут едир ки, башга ихтисаслы мүәллимләр шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгләринә фикир вермирләр. Она көрә дә мән фикирләшдим ки, аталар демишкән «тәк әлдән сәс чыхмаз», башга фәнн мүәллимләри илә әлагә сахламаг лазымдыр. Чүнки синифдә бүтүн мүәллимләр тәрәфиндән ваһид тәләб олмаса, һәмин синифдә тә'лим вә тәрбијә ишини лазыми гајдада гурмаг олмаз. Мүәллимләрдән хаһиш етдим ки, онлар да шакирдләрин јазы вә шифаһи нитгләринә фикир версин, онларын ев тапшырыгларынын дүзкүн, тәмиз вә сәлигәли јеринә јетирмәләринә фикир версинләр. Бу тәчрүбә дә јахшы нәтичә вермишдир. Инди ушаглар јазы ишләринә даһа мәс'улијјәтлә јанашырлар.

Јухарыда шакирдләрин јазысында бурахылмыш характерик сәһвләри гејд едәркән көстәрдим ки, шакирдләрин јазы ишиндә бурахдыглары сәһвләрдән бири дә тәләффүздән доған сәһвләрдир. Белә сәһвләрин баш вермәсинә сәбәб ша-

кирдләрин шифаһи нитгләри илә јазылы нитгләри арасында әлагәнин зәиф олмасыдыр.

Мә'лумдур ки, шифаһи нитг илә јазылы нитг арасында әлагә вә асылылыг вардыр. Шифаһи нитгдә сөзләри сечмәк, фикри дүзкүн, ифадәли вә мәзмунлу сөјләмәк, ејни заманда јазылы нитгә дә көмәк етмиш олур. Одур ки, шакирдләрин јазыда бурахдыглары сәһвләрин бир чоху онларын сөз еһтијатларынын касыб олмасы, бә'зи сөзләрин мә'насыны дәгиг билмәмәләри илә әлагәдардыр. Бу чүр сәһвләрин әмәлә кәлмәсинин бир сәбәби дә сөзләри дүзкүн тәләффүз едә билмәмәкдән, јерли шивә хүсусијјәтләриндән ирәли кәлир. Бу мәгсәдлә мән шакирдләрин шифаһи нитгләринә диггәт јетирир, сөзләри, ифадәләри дүзкүн тәләффүз етмәләринә чидди фикир верир, дүзкүн тәләффүз едә билмәдикләри ифадә вә сөзләри бир нечә дәфә онлара тәкрар етдирир, һәм дә һәмин сөзү јазы тахтасында онларын өзләринә јаздырыб, бир нечә дәфә охутдурурам. Бу чүр тәмринләри ардычыл апармаг даһа јахшы нәтичә верир вә шакирдләр сәһв тәләффүз етдији сөзләри һәм дүзкүн сөјләјир, һәм дә дүзкүн јазмаға алышырлар.

Шакирдләрин савадлы јазмасына вә көзәл данышмаларына көмәк едән амилләрдән бири дә синифдәнхарич охунун тәшкилидир. Одур ки, мән шакирдләрин һәм јазылы вә һәм дә шифаһи нитгләрини инкишаф етдирмәк үчүн онлары јаш вә билик сәвијјәләринә ујғун бәдии әсәрләр охумаға тәһрик едирәм. Чох вахт исә синифдәнхарич оху үчүн нәзәрдә тутулмуш әсәрләрин шакирдләрлә бирликдә мүзакирәсини кечирирәм. Грамматик гајдаларын изаһында охудуглары бәдии әсәрләрдән чүмләләр сөјләмәји тәләб едирәм. Бүтүн бунлар бир тәрәфдән шакирдләрин сөз еһтијатынын зәнкинләшмәсинә, дикәр тәрәфдән савадлы, дүзкүн јазмаларына көмәк едир.

Савадлы, тәмиз, сәлигәли јазмаг үчүн мән грамматика дәрсләриндә јазы тахтасындан кениш истифадә едирәм. Шакирдләрин нүмунә үчүн сөјләдији һәр чүмлә вә сөз бирләшмәләрини тахтада јазмаларыны тәләб едирәм. Бу вахт мән һәмин чүмләләрин тахтада савадлы, тәмиз, сәлигәли, һәм дә һүснхәт гајдаларына ујғун јазылмасына диггәт јетирирәм. Сәһв, натәмиз, сәлигәсиз јазы варса, бу вәзијјәти шакирдләрин нәзәринә чатдырыр вә јериндәчә дүзкүн јазылмасыны тәләб едирәм.

Һүсејн ҺҮСЕЈНОВ,

ЈАЗЫЛЫШЫ ЧӘТИН СӨЗЛӘРИН ОРФОГРАФИЈАСЫНЫН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Шакирдләрә јазылышы чәтин сөзләрин орфографијасыны әсаслы сурәтдә мәнимсәтдикдә, онлар савадлы јазы вәрдишинә дә тез јијәләнәрләр.

К. Д. Ушинскијә көрә мә'насы чәтин анлашылан сөзләрин тәһлили, шакирдләрин савад мәдәнијјәтинә јијәләнмәсиндә, онларын тәфәккүр габилијјәтләринин фасиләсиз артмасында, тәдричән әдәби дил нормаларына јијәләнмәләриндә һәлледичи чәһәтләрдән биридир.

V—VI синифләрин јазы дәфтәрләрини вә јохлама јазы ишләрини тәһлил едәркән, мә'лум олур ки, шакирдләр јазылышы чәтин олан: торпаг, космонавт, комбајн, маариф, хасијјәт вә с. сөзләрдә мүхтәлиф орфографик сәһвләрә јол верирләр.

Јазылышы чәтин олан сөзләрдә бурахылан орфографик сәһвләр мүхтәлиф сәбәбләрдән ирәли кәлир:

1) Јазылышы чәтин сөзләрин орфографијасынын өјрәдилмәсинә лазыми гәдәр әһәмијјәт верилмир. Бә'зи мәктәбләрдә мүшаһидә апараркән, мә'лум олур ки, дил мүәллимләри чәтин орфограмларын мәнимсәдилмәси мәсәләси илә аз марагланырлар. 2) Бә'зи дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрлә јазылышы чәтин сөзләр гарышдырылдығындан, тә'лимдә дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрин јазылышына даһа чох јер верилир. 3) Чәтин орфограмларын тәдриси үмуми методик көстәришә ујғун олараг апарылмыр. 4) Јазылышы чәтин сөзләрин өјрәдилмәси илә әлагәдар кифајәт дәрәчәдә тәмрин вә тәһлилләр кечирилмир. 5) Јазылышы чәтин сөзләрин лүғәти үзәриндә иш гәнаәтләндиричи олмур. 6) Тәркибиндә чәтин орфограмлар олан мәтн синфин сәвијјәсинә ујғун кәлмир. Бә'зән мәтндә һәддиндән артыг чох, бә'зән дә һәддиндән аз чәтин орфограмлы сөзләр олур.

Јухарыда адларыны чәкдијимиз сәбәбләр үзүндән V—VI синиф шакирдләри јазылышы чәтин сөзләрин орфографијасыны дәгиг билмәдикләриндән мүхтәлиф сәһвләрә јол верирләр.

Јазылышы чәтин сөзләрин өјрәдилмәсиндән данышаркән: 1) јазылышы чәтин сөзләрин сечилмә принсипи вә лүғәти; 2) бу сөзләрин өјрәдилмәси илә әлагәдар апарылан чалышмаларын нөвләри; 3) онлара аид јазы ишләри вә 4) јазылышы чәтин сөзләрдә әјаниликдән истифадә мәсәләләриндән данышмаг лазымдыр.

Һансы сөзләрин јазылышы чәтин һесаб едилир?

Мәктәбләрдә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрди ки, бә'зи мүәллимләр шакирд јазысында тез-тез сәһв бурахылан бу вә ја дикәр сөзү јазылышы чәтин сөз һесаб едирләр. Мәсәлән, вурғу әвәзинә вургу, тәмиз әвәзинә дәмиз, ја да тәмис, јахшы әвәзинә јахчы, јағчы, јахши вә с. Һалбуки бунлар јазылышы чәтин сөзләр дејилдир. Шакирдин бу кими сөзләрдә јол вердији сәһвләр чанлы данышыгдан ирәли кәлмишдир.

Јазылышы чәтин сөзләр дејәркән, илк нөвбәдә, грамматик вә орфографик гајдалара табе олмајан сөзләр нәзәрдә тутулмалыдыр. Адәтән белә сөзләр дилимизин ганунлары илә ајаглашмајан кечмә сөзләрдир. Буну нәзәрә алараг габагчыл дил мүәллимләри чәтин орфограмлы сөзләри сечәркән чох диггәтли олурлар.

Јазылышы чәтин сөзләри сечәркән ашағыдакы шәртләри нәзәрә алмаг лазымдыр:

а) дәрсликдә верилмиш сөзләри әсас көтүрмәк;

б) сөзүн мәзмун вә актуаллығына фикир вермәк;

в) сөзүн дүзкүн тәләффүзү (орфоепијасы) илә јазылышы арасындакы фәргин габарыг олмасы;

г) шакирдин мараг вә диггәтини артыран сөз сечмәк.

Бә'зи рус дили методистләри јазылышы чәтин сөзләрин сечилмә принсипиндән данышаркән мәсләһәт көрүрләр ки, сечилмиш сөзләр совет адамынын мәишәтини, һәјатыны, ордуну, әмәји, нәглијјаты, тәсәррүфаты, һејванат аләмини, тәбиәти, елм вә инчәсәнәти вә с. тәрәннүм етмәлидир. Белә сөзләрдән бә'зиләрини шакирдләрин өзләриндән дә тәләб етмәк олар.

Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрмишдир ки, јазылышы чәтин сөзләрин лүғәти үзәриндә чох аз иш апарылыр. Һалбуки белә сөзләрин лүғәти шакирдләрә дүзкүн јазылы нитг вәрдишләрини мөһкәм ашыламагда практик әһәмијјәтә маликдир. Әввәлән, аз вахт ичәрисиндә мүәјјән гәдәр јазылышы чәтин сөзләрин орфографијасы өјрәнилир Икинчиси, тәләффүз илә јазылыш фәрги мүәјјәнләшир. Үчүнчүсү, шакирд јери кәлдикчә лүғәтә мүрачиәт едир вә јазысыны јохлајыр.

Јазылышы чәтин сөзләрин лүғәтинин һансы синифдән тутулмасы суалына бә'зи мүәллимләр гәнаәтләндиричи чаваб вермирләр. Буну мәктәбләрдә кечирилән тәчрүбә даһа ајдын көстәрир. Мүәллимләрин әксәријјәти чәтин орфограмлы сөзләрин лүғәтини V синифдән тәртиб етдирмәјә башлајырлар. Һалбуки ибтидаи мәктәб програмында јазылышы чәтин сөзләрин тәдрисинә даһа кениш јер верилмәлидир. Гејд етмәк лазымдыр ки, шакирд I—IV синифләрдә тәхминән 240—260 чәтин орфограмлы сөзүн јазылышыны билмәлидир.

Орфографик лүғәтин тәртиби V синифдә даһа мүрәккәб шәкил алыр. Ибтидаи мәктәбдә өјрәнилмиш чәтин орфограмлы сөзләрин бә'зиләри әлифба сырасы илә лүғәт дәфтәринә гејд едилир.

V синифдә орфографик лүғәтә дахил олачаг сөзләрин мигдары гәти мүәјјәнләшдирилмәдијиндән, бу, мухтәлиф бөлкүләрин јаранмасына сәбәб олмушдур. Белә ки, рус дили методистләриндән З. И. Сидорова[1] V—VII синифләрдә 400—425 (V синиф үчүн 155—160, VI синиф үчүн 145—155, VII синиф үчүн 150) сөзүн; И. А. Бублејева[2] V—VII синифләрдә 600 (V синиф үчүн 250, VI синиф үчүн 200, VII синиф үчүн 150) сөзүн, Д. Н. Ушаков вә С. Е. Крјучков[3] исә 700 сөзүн лүғәтинин тәртибини нәзәрдә тутурлар.

Габагчыл дил мүәллимләриндән М. Таһирли (Ләнкәран рајонунун 3 нөмрәли мәктәби) V синифдә тәдрис или мүддәтиндә 230—240 чәтин орфограмлы сөзүн лүғәтини һазырлајыр вә рүбләр үзрә бөлүшдүрүр:

I рүбдә—38 сөз;	III рүбдә—87 сөз;
II рүбдә—55 сөз;	IV рүбдә—75 сөз.

Онлардан 105 сөз рус дилиндән вә рус дили васитәсилә кечән сөзләрдән ибарәтдир.

Дикәр фәнләрдәки чәтин орфограмлы сөзләри өјрәтмәк лазымдырмы? Бир сыра фәнләрдә (мәсәлән, тарих, ботаника, чоғрафија, һесаб) башга дилдән алынмыш истилаһлар вә хүсуси адлар да чохдур. Шакирд һәмин сөзләрин әдәби тәләффүзүнү (орфоепијасыны) јахшы бачармалыдыр. Мәсәлән:

[1] Бах, З. И. Сидорова, Орфографическая работа над трудными словами, журнал «Русский язык в школе», 1952, № 3.

[2] Бах, Н. А. Бублеева, Работа над трудными по орфографии словами. Учпедгиз, 1955.

[3] Бах, Д. Н. Ушаков и С. Е. Крючков, Орфографический словарь, Учпедгиз, Москва, 1953.

1. Чоғрафија үзрә

гүтб	компас
глобус	атмосфер
екватор	океан
иглим	температур вә с.

2. Тарих үзрә:

демократија
ә'јанлар
һакимијјәт
һероглифләр
аристократија
вә с.

3. Ботаника үзрә:

микроскоп	протоплазма
лобја	тәсәррүфат
оксикен	һәшәрат
тәнәффүс	организм вә с.

4. Һесаб үзрә:

диаметр	мәчһул
милјард	конкрет
миллиметр	квадрат
һектометр	диаграм вә с.

5. Грамматика үзрә:

параграф	морфолокија	грамматика
абзас	фонетика	апостроф
		орфографија вә с.

Тәчрүбә көстәрир ки, орфографик лүғәтин дүзәлдилмәси јолу илә мүвәффәгијјәтсизлијин гаршысы аз-чох алынса да, бу, јазылышы чәтин сөзләрин шакирдләрин шүурунда мөһкәмләнмәсини тә'мин едә билмәз. Јазылышы чәтин сөзләри шакирдләрә дәриндән ашыламаг үчүн мүәллимләримиз мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирләр. Бу саһәдә Бакынын 176 нөмрәли мәктәбинин мүәллими Ф. Меһдизадәнин иш үсулу тәгдирәлајигдир. О, әввәлчә бир рүбдә өјрәдәчәји чәтин сөзләри һәфтәләрә бөлүр. Һәр һәфтәдә бир дәфә (әсасән базар ертәси) Азәрбајчан дили дәрсинин 10—12 дәгигәсини јазылышы чәтин сөзләрин өјрәдилмәсинә һәср едир. Рүбүн сонунда исә өјрәдилмиш вә орфографија лүғәтинә гејд едилмиш сөзләрин тәкрары башланыр. Бу ишә 12—15 дәгигә вахт ајрылыр.

Ф. Меһдизадә јазылышы чәтин сөзләрин өјрәдилмәсиндә ашағыдакы үсулдан истифадә едир.

Јазы тахтасы үч бәрабәр һиссәјә бөлүнүр, һәр шакирд бир графада ишләјир. Мүәллим габагчадан һазырладығы сөзләри диктә едир. Шакирдләр исә ајры-ајры сөзләри јазырлар. Мүәллим диктә едәркән, сөзләри бүтөв шәкилдә дејил, һечалара парчалајараг сөјләјир. Шүбһәсиз, белә диктә даһа фајдалыдыр. Чүнки шакирд сөзү һечаларла гаврајыб јазмагдан әлавә, һәмин сөзү (сәссиз) һечалајыр вә нисбәтән дүзкүн тәләффүзүнә наил олур. Шакирдләр јазылышы чәтин сөзләри тахтада гејд етдикдән сонра, һәмин сөзләр үзәриндә сорғу-суал апарылыр.

Онлар тахтада јаздыгларыны јохлајыр, сәһвләри варса дүзәлдирләр. Нәһајәт, мүәллим шакирдләрә тәклиф едир ки, һәмин сөзләри орфографик лүғәт дәфтәрләринә јазсынлар. Мүәллим бу заман чәркәләр арасы илә кәзир вә шакирдләрин дүзкүн көчүрмәләринә нәзарәт едир.

Чалышма грамматик билилкләрин бачарыг вә вәрдишләрә чеврилмәсиндә сәчијјәви характерә маликдир. Чалышманын мүхтәлиф нөвләри вардыр. Онлардан бири дә чәтин орфограмлы сөзләрин шүурда мөһкәмләнмәсинә хидмәт едән чалышмалардыр. Бунлар әсасән V синифдән башлајараг апарылыр. Чалышманын көмәји илә шакирд чәтин јазылышлы бир сыра сөзләри шүурлу олараг өјрәнир, бу да савад вәрдишинин јаранмасында мүһүм рола маликдир.

Чәтин орфограмлы сөзләрә аид илк чалышма тәдрис илинин (V синифдә) биринчи һәфтәсиндә кечирилмәлидир. Буруада шакирдләр ибтидаи мәктәбдә өјрәндикләри чәтин орфограмлардан бә'зиләрини (јазыда даһа чох сәһв бурахдыгларыны) тәкрарлајыр, лазым кәләрсә, лүғәт дәфтәринә гејд едирләр.

Јазылышы чәтин сөзләрин орфографијасы илә әлагәдар олараг мүхтәлиф имла мәтнләринин јаздырылмасы зәрури вә фајдалыдыр. Бә'зи мүәллимләр имла мәтнини сечәркән, бунун тәркибиндәки чәтин орфограмлы сөзләрин мигдарына вә синфин мәнимсәмә сәвијјәсинә фикир вермирләр. Имла мәтнинин тәләбинә көрә, мәтндә мүвафиг гәдәр чәтин орфограмлы сөзләр олмалыдыр.

Јазылышы чәтин сөзләрин орфографијасынын шүурлу, дәгиг өјрәдилмәси вә бу саһәдәки вәрдишләрин мүхтәлиф јолларла мөһкәмләндирилмәси тәкчә јазы вәрдишинин артырылмасыны дејил, шифаһи нитгин әдәби дил нормалары сәвијјәсинә галхмасына да көмәк едир.

РУС МӘКТӘБЛӘРИНИН V—VIII СИНИФЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ИФАДӘ ЈАЗЫ МӘТНЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Охунмуш әсәрләрин мәзмунуну јазылы шәкилдә ифадә едиркән шакирдләр өз биликләрини практик сурәтдә тәтбиг етмәк бачарығына, Азәрбајчан дилиндә мүстәгил јазылы нитг вәрдишләринә јијәләнирләр. Онлар сөз еһтијатларыны зәнкинләшдирир, орфографија вә үслубијјат савадларыны мөһкәмләндирирләр. Рус мәктәбләринин V—VIII синифләриндә Азәрбајчан дили үзрә өјрәдилмиш грамматик вә орфографик гајдалары мөһкәмләндирмәк вә шакирдләрин јазылы нитгләрини инкишаф етдирмәк үчүн ифадә мәтнләринә мүәллимләрин бөјүк еһтијачы вардыр. Биз һәмин еһтијачы нәзәрә алараг мәчмуәнин бу нөмрәсиндә V—VIII синифләр үзрә ифадә мәтнләрини веририк.

Бүтүн синифләрдә ифадә јазы үчүн мәзмун е'тибары илә шакирдләрә таныш олан мәтнләр сечилмишдир. Лакин һәмин мәтнләр истәр мәзмун, истәрсә дә дил чәһәтдән ишләнилмиш, нисбәтән јығчамлашдырылмыш вә садәләшдирилмишдир.

Бунунла јанашы һәр синиф үчүн ондан әввәлки синифдә охунмуш мәтнләрдән дә ишләниләрәк истифадә едилмишдир.

Ајры-ајры синифләр үчүн сечилмиш мәтнләрин ахырында онларын мәзмуну илә әлагәдар олараг план да верилмишдир. Мүәллим һәлә илк ифадә јазыда пландан мүстәгил истифадә етмәји, план үзрә јазмағы вә данышмағы шакирдләрә вәрдиш етдирмәјә чалышмалыдыр.

Һәмин ифадә мәтнләри Нағы Исмајылзадә вә Ә. Рәчәбов јолдашлар тәрәфиндән һазырланмышдыр.

V СИНИФ

Балача усталар

Дәрс отағында олан столун ајағы сынмыш иди. Солтан, Јаша, Вова вә Мәчид ону тә'мир етмәк истәдиләр. Онлар столу е'малатханаја апардылар. Е'малатханада стола тәзә ајаг гајырдылар...

Сонра Мәчид вә Јаша столу рәнкләдиләр. Мүәллим ушаглардан чох разы галды. О, Солтаны, Јашаны, Вованы вә Мәчиди тә'риф етди.

План

1. Дәрс отағында олан столун ајағы нечә иди?
2. Ушаглар нәји гәрара алдылар?
3. Онлар столун ајағыны нечә тә'мир етдиләр?

Ики дост

Ики ушаг мешәдән кечирди. Бирдән габагларына бир ајы чыхды. Ушаглардан бири чәлд ағача дырмашды. О бири ушаг гача билмәди. Тез јерә узанды, өзүнү өлүлүјә вурду.

Ајы јахынлашыб, ону ијләмәјә башлады. Ушаг нәфәс белә чәкмирди.

Ајы елә билди ки, ушаг өлүбдүр.Чыхыб кетди. Чүнки ајы өлүјә тохунмаз.

Ајы кедәндән сонра ағачдакы ушаг јерә енди. О, күлә-күлә јолдашына деди:

— Ајы сәнин гулағына нә пычылдады?

— О мәнә деди ки, бәд ајагда дост-достуну гојуб гачмаз.

План

1. Ушаглар һардан кечирдиләр?
2. Онлар ајыны көрчәк нә етдиләр?
3. Ајы нә үчүн јердә узанмыш ушаға дәјмәди?
4. Ағачдан јерә енән ушаг нә сорушду?
5. Өзүнү өлүлүјә вуран ушаг нә деди?

Бајрам палтары

Мај бајрамына бир күн галмышды. Саша мәктәбдән кәлди. Күндәлијини көстәриб деди: «Азәрбајчан дилиндән «5» гијмәт алмышам».

Ана севинди.

Ахшам олду. Саша анасындан хаһиш етди ки, онун палтарыны тикиб гуртарсын. О, дәрсләрини һазырладыгдан сонра јатды. Анасы јатмады. Сашанын палтарыны тикиб гуртарды. Сәһәр Саша тәзә палтарыны кејди вә 1 Мај нүмајишинә кетди.

План

1. Ана нә үчүн севинди?
2. Саша анасындан нә хаһиш етди?
3. Сашанын анасы нә етди?

Достлар

Хумар Рәфигә илә мәктәбдә таныш олмушду. Хумар Рәфигәнин хошуна кәлирди. Чүнки о, ағыллы гыз иди. Бир күн Рәфигә Хумара деди ки, ахшам бизә кәл. Хумар разы олду.

Рәфигәкилдә гонаглыг иди. Хумар пианода «Ана» маһнысыны чалды. Рәфигә охуду.

Хумарын евә кетмәк вахты иди. Рәфигә вә гардашы Хумары евләринә јола салдылар.

План

1. Рәфигәнин нә үчүн Хумардан хошу кәлирди?
2. Рәфигә Хумара нә деди?
3. Хумары евләринә ким јола салды?

Шахта бабанын һәдијјәси

Мәктәбдә гәшәнк бир јолка ағачы гојулмушду. Јолканын әтрафында чох ушаг топлашмышды. Онлар көзәл нәғмәләр охујурдулар. Бирдән гапы ачылды. Шахта баба әлиндә «ағач», чијниндә «бөјүк торба» ичәри кирди. Ушаглар «Шахта баба» нәғмәсини охудулар.

Шахта баба мараглы тапмачалар деди. Ушаглары күлдүрдү. Сонра Шахта баба торбасыны ачды. О, биринчи дәфә һәдијјәләрини ә'лачылара верди.

План

1. Ушаглар јолканын әтрафында нә едирдиләр?
2. Шахта бабанын әлиндә вә чијниндә нә варды?
3. Шахта баба илк һәдијјәләри кимләрә верди?

Ағыллы пионер

Закир мәктәбдән гајыдырды. О, күчәдә гоча бир арвад кördу. Гочанын әлиндә ағыр зәнбил варды. О, күчлә јеријирди. Закир тез гочаја јахынлашды, зәнбили ондан алды. Өз портфелини она верди. Закир зәнбили гочанын евинә апарды. Гоча Закирдән чох разылыг етди.

План

1. Закир һарадан гајыдырды?
2. Күчәдә о, кими кördу вә нә етди?
3. Гоча гадын нә үчүн Закирә разылыг етди?

Достлуг

Москвалы Вова илә бакылы Зиба кечән ил «Артекдә» таныш олмушдулар.

Гыш тә'тили башланмышды.

Вова илә анасы Зибакилә гонаг кәлдиләр. Зиба вә анасы онлары севинчлә гаршыладылар.

Зиба Вованы охудуғу мәктәбә апарды. Орада Вованы синиф јолдашлары илә таныш етди.

Зиба Воваја «Бакы» адлы көзәл бир албом да бағышлады.

План

1. Вова илә Зиба һарада таныш олмушдулар?
2. Вова вә анасы кимә гонаг кәлдиләр?
3. Зиба Вованы һара апарды вә кимләрлә таныш етди?
4. О, Воваја нә бағышлады?

Гарышга вә көјәрчин

Гарышга су ичмәк үчүн чајын саһилинә кәлди. Бирдән ләпә вуруб ону суја салды. Көјәрчин димдијиндә балача бир будаг апарырды. О кördу ки, гарышга боғулур. Будағы тез чаја атды.

Гарышга будағын үстүндә отурду вә боғулмагдан хилас олду.

Бир овчу көјәрчини тутмаг үчүн тор гурмушду. Гарышга овчунун ајағыны санчды. Овчу тору әлиндән бурахды. Көјәрчин учуб кетди.

План

1. Гарышга нә үчүн суја дүшдү?
2. Көјәрчин ону боғулмагдан нечә хилас етди?
3. Гарышга көјәрчинә нечә көмәк етди?

Ајы вә шир

Бир ајы илә шир мешәдә јем ахтарырды.

Онлара тәрәф бир довшан кәлирди. Севиндиләр. Онлар

довшаны тутду, анчаг һеч бири ону бөлмәјә разы олмады. Онлар бир-бири илә вурушмаға башладылар. Ахырда икиси дә јорулду, һәрәси бир тәрәфдә дүшүб галды. Түлкү буну көрүб јахын кәлди. Довшаны көтүрүб гачды. Ајы илә шир онун далынча баха-баха галды.

План

1. Ајы илә шир мешәдә нә ахтарырды?
2. Онлар нә үчүн далашды?
3. Түлкү нә етди?

Дөрд кәпәнәк

Бағчада дөрд кәпәнәк учурду. Кәпәнәкләрин бири ағ, бири сары, бири гырмызы, о бири гара иди. Бир гуш ағача гонду. Кәпәнәкләр кизләнди. Ағ кәпәнәк бир ағ чичәјин үстүнә гонду. Гырмызы кәпәнәк бир гырмызы чичәјин үстүндә отурду. Сары кәпәнәк бир сары чичәјин үстүнә гонду. Гара кәпәнәк торпағын үстүнә гонду.

Гуш һәр тәрәфә бахды. Анчаг кәпәнәкләри көрмәди. Бағчадан учуб кетди.

План

1. Бағчада нечә кәпәнәк учурду?
2. Кәпәнәкләрин рәнки нечә иди?
3. Кәпәнәкләр нә үчүн кизләндиләр?

Мәктәб бағы

Мәктәбимизин һәјәти кенишдир. Ушаглар һәјәтдә чохлу ағач әкдиләр. Тәзә ағачлара су вердиләр. Јазда ағачлар јарпаг ачды. Ушаглар чох севиндиләр. Инди мәктәбимизин көзәл мејвә бағы вар. Бурада алма, армуд, кавалы, әнчир, алча, нар вә һејва ағачлары әкилмишди. Ағачлара ушаглар гуллуг едирдиләр.

План

1. Мәктәбин һәјәти нечәдир?
2. Ушаглар нә әкдиләр?
3. Бағда һансы мејвә ағачлары вар?

Нә әкәрсән, ону бичәрсән

Нәнәнин ики нәвәси варды. Биринин ады Әһмәд, о биринин ады Нәзир иди. Нәнә онлара күнәбахан туму вериб деди: «Бу тумлары апарын, әкин».

Әһмәд ири тумлары једи, хырда тумлары әкди. Нәзир хырда тумлары једи, ири тумлары әкди. Тумлар көјәрди. Әһмәдин күнәбаханлары пис јетишмишди. Онларын туму хырда иди. Нәзирин күнәбаханлары јахшы јетишмишди. Онларын туму ири иди. Нәнә өз нәвәләринин күнәбаханларыны көрүб деди: «Нә әкәрсән, ону бичәрсән».

План

1. Нәнәнин нечә нәвәси вар?
2. Онларын адлары нә иди?
3. Нәнә онлара күнәбахан тохуму вериб нә деди?
4. Әһмәд нә чүр тумлары әкди?
5. Нәзир нә етди?
6. Нәнә нәвәләринә нә деди?

VI СИНИФ

Кәнч тракторчу

Кәрим кәнддә јашајырды. Онун атасы тракторчу иди. Кәрим дә тракторчу олмаг истәјирди.

Мәктәбдән сонра Кәрим тракторчулара көмәк едирди. Тезликлә Кәрим трактору сүрмәји өјрәнди.

Бир күн тракторчулардан бири хәстәләнди. О, ишә чыхмады. Кәрим баш механикдән ичазә алды.

Кәрим трактору јохлады вә тарлаја тәрәф сүрдү. Кәрим арзусуна чатды. Инди өзү трактору идарә едирди.

План

1. Кәрим һарада јашајырды?
2. О, нә арзу едирди?
3. Кәрим арзусуна нечә чатды?

Мән нәнәми нечә гаршыладым

Нәнәм Сочијә истираһәтә кетмишди. Бир күн почталјон телеграм кәтирди. Телеграмда бу сөзләр јазылмышды: «Сабаһ гаршылајын. 20-чи гатар, 3-чү вагон».

О бири күн ахшам саат 8-ә 15-дәгигә галмышды. Биз евдән чыхыб вағзала кетдик. Саат 9-а 15 дәгигә ишләмиш вағзала чатдыг. 5 дәгигәдән сонра бизи перрона бурахдылар.

7994—6

Саат 9-ун јарысында гатар кәлди. Биз 3-чү вагона тәрәф гачдыг. Нәнәм вагондан чыхды. Биз онунла көрүшүб евә кәлдик.

План

1. Нәнә һара вә нә үчүн кетмишди?
2. Телеграмда нә јазылмышды?
3. Биз вағзала нә вахт чатдыг?
4. Гатар нә вахт кәлди?

Јунис вә Солмаз

Јунис китабханадан мараглы китаблар алыб бачысына охујурду.

Бир күн Солмаз китабханадан өзү китаб алыб охумаг истәди.

Јунис разы олду. Онлар китабханаја кетдиләр.

Јунис «Ленинин ушаглыг вә мәктәб илләри» китабыны алды. Солмаз да «Көјәрчин» журналы алыб охуду.

План

1. Јунис нә едирди?
2. Солмаз нә үчүн китабханаја кетмәк истәјирди?
3. Китабханада ушаглар нә етдиләр?

Таһирәнин һәдијјәси

8 Март бајрамы иди. Таһирә өнлүјүнү тахды. Пәнчәрәни ачды, отағы сүпүрдү.

Анасы Тамара ишдән кәлди. Отағы тәмиз көрүб чох севинди.

Таһирә анасыны тәбрик етди.

Анасы Таһирәни гучаглајыб өпдү.

Бир аз сонра Таһирәнин атасы да ишдән кәлди. О да Тамараны тәбрик етди. Әлиндәки чичәкләри она верди.

Онлар отуруб, Таһирәнин һазырладығы шејләрдән једиләр вә чај ичдиләр.

План

1. Һансы бајрам иди?
2. Таһирә өнлүјүнү тахыб нә етди?
3. Тамараны даһа ким тәбрик етди?

Рафиг вә Костја

Костја һәмишә Сибирдә јашамышды. 5-чи синфи дә орада гуртармышды. Бу ил анасы илә Азәрбајчана кәлмишди. Костја бурада Рафиг адлы азәрбајчанлы бир оғланла дост олду.

Костја чох мејвә јемишди. Лакин онларын ағачларыны танымырды.

Бир күн Рафиг Костјаны колхозун мејвә бағына апарды. Колхозун бағында чохлу мејвә ағачы вар иди. Рафиг колхоз бағындакы мејвә ағачларыны бир-бир Костјаја көстәрди.

План

1. Костја V синфи һарада гуртармышды?
2. О, Рафиглә нечә дост олмушду?
3. Рафиг Костјаны һара апарды вә нә етди?

Сон тонгал

Ахшам гаранлығы дүшмүшдү. Дүшәркәдәки рәнкли лампалар јанды. Пионерләр карнавал палтары кејмишдиләр.

Оркестр чалды. Шән нәғмә сәсләри һәр тәрәфә јајылды. Ушаглар хоруз, пишик, кечи маскалары тахмышдылар. Онлар әл-әлә тутдулар вә ојнадылар.

Сонра ушаглар һәјәтин ортасында бөјүк бир тонгал галадылар.

Ушаглар тонгал әтрафында охудулар, ојнадылар. Ахырда дүшәркәнин рәиси јени дәрс илиндә ушаглара мүвәффәгијјәтләр арзу етди.

План

1. Пионерләр һансы маскалары вә нә үчүн тахмышдылар?
2. Тонгал һарада галанмышды?
3. Ушаглар тонгал әтрафында нә етдиләр?
4. Рәис ушаглара нә арзу етди?

Тәшәккүр

Сәһәр тездән иди. Адил дәмир јолундан кечирди. Бирдән релсләрдән биринин сындығыны көрдү.

Пионер Адил тез стансијаја тәрәф гачмаг истәди. Бу заман о, архадан јүк гатарынын кәлдијини көрдү. Пионер Адил

галстукуну чыхарыб, јелләмәјә башлады. Машинист буну көрдү. Гатар дајанды. Бу сајыглыг үчүн Һамы Адилә тәшәккүр етди.

План

1. Адил дәмир јолуна чатанда нә көрдү?
2. Адил гатары нечә сахлады?
3. Һамы Адилә нә үчүн тәшәккүр етди?

Гочаг оғлан

Һава бәрк исти иди. Дөрд јашлы Наташа гача-гача һәјәтләриндәки һовузун јанына кәлди. О, әјилиб әл-үзүнү јумаг истәди. Бирдән суја дүшдү.

Сәлимә хала һәјәтә чыхмышды. Көрдү ки, Наташа һовузда чабалајыр. О, гышгырыб гоншулары көмәјә чағырды.

Расим Сәлимә халанын сәсини ешитди вә она көмәјә кәлди. Сојунуб өзүнү суја атды, балача Наташаны һовуздан чыхартды.

Һамы Расими тә'рифләди.

План

1. Наташа һовузун јанына нә үчүн кәлмишди?
2. О, һараја дүшдү?
3. Сәлимә хала нә үчүн гоншулары көмәјә чағырды?
4. Расими нә үчүн тә'рифләдиләр?

Тикиш фабрикиндә

Биз тикиш фабрикинә екскурсијаја кетмишдик. Фабрикин сехләри кениш вә ишыглы иди. Илк дәфә биз һазырлыг сехиндә олдуг. Бурада рәнкли парчалар бир-биринин үстүнә јығылмышды. Палтар бичилән вә тикилән сехләр дә чох марағлы иди. Һәр ики сехдә чәтин ишләри машынлар көрүрдү. Бу, фәһләләрин әмәјини чох јүнкүлләшдирирди. Биз тикиш фабрикиндә чох шеј өјрәндик.

План

1. Ушаглар һараја кетмишдиләр?
2. Фабрикин сехләри нечә иди?
3. Ушаглар һансы сехләрдә олдулар вә нә көрдүләр?

Оғуллар

Ики гадын гујудан су чәкирди. Бир гадын да онларын јанына кәлди. Гујудан кәнарда исә гоча бир киши отурмушду. Гадынлардан бири оғлуну пәһләван адландырырды. Икинчи, оғлунун чох көзәл маһны охудуғуну деди. Үчүнчү гадын, оғлунун һеч шеј бачармадығыны сөјләди.

Гадынлар ведрәләри долдуруб јола дүшдүләр. Гоча да онларын архасынча кедирди. Һәр үч гадынын оғлу јолда онлара раст кәлди. Оғланлардан бири даш галдырырды. Икинчиси бүлбүл кими охујурду. Үчүнчү ушаг исә анасынын әлиндән ведрәни алыб евә апарды.

План

1. Гадынлар нә едирдиләр?
2. Гоча киши һарада отурмушду?
3. Гадынлар оғланлар һаггында нә дедиләр?
4. Јолда нә олду?

Әмәксевәр ушаглар

Јај иди. Халыг мәктәбдән евә гајыдырды. О, јолда синиф јолдашы Кенјаја раст кәлди. Кенја Халыгын өнлүјүнә бахыб күлдү.

Халыг деди:

— Бу күн мәктәбдә диварлары ағартмышыг. Мән гапылары рәнкләмишәм.

Сәһәри Кенја да мәктәбә кәлди. Һәрә бир ишлә мәшғул иди. Кенја исә мәктәб бағындакы ағачларын көвдәсинә әһәнк чәкди.

Мәктәбин һәјәтиндә чохлу тахта вар иди. Ушаглар тахталары мишарлајыр, рәндәләјир вә јазы тахталарыны, парталары, столлары тә'мир едирдиләр.

Мәктәблиләр бир нечә саатдан сонра һәр шеји гајдаја салдылар.

План

1. Халыг Кенјаја һарада раст кәлди?
2. Халыгын өнлүјү нә үчүн рәнкә батмышды?
3. Сәһәри Кенја нә етди?

Күлјаз

Гаранлыг вә шахталы бир кечә иди. Телефонун зәнки чалынды Һәким Күлјаз дәстәји көтүрдү. Данышан гоншу кәнддән иди. О, көрпәсини сағалтмаг үчүн һәкими чағырырды.

Күлјаз ата миниб јола дүшдү. Бирдән ат дајаныб гулагларыны шәкләди. Күлјаз әтрафа бахды. Көзләри парылдаjан бир чанавар көрдү.

Күлјаз чох чәтинликлә чанаварын әлиндән гуртарыб кәндә чатды. О, хәстәјә бахды вә она илк јардым көстәрди.

План

1. Күлјаза һарадан вә нә үчүн зәнк еләмишдиләр?
2. Јолда нә олду?
3. Күлјаз кәндә чатчаг нә етди?

Мәктәбјаны саһәдә

Мәктәбимизин кениш әкин саһәси вардыр. Саһәнин бир тәрәфиндә мејвә ағачлары әкилмишдир. Бу ағачлара кәнч мичуринчиләр гуллуг едирдиләр.

Биз мәктәбјаны саһәнин бир һиссәсиндә һәр ил тәрәвәз биткиләри әкирик. Бу ил һәмин саһәдә кәләм, памидор, соған, картоф, бадымчан јетишдирәчәјик.

Биз мәктәбимизин һәјәтиндә парник тикмәји гәрара алдыг. Јухары синиф шакирдләри дә бизә көмәк етдиләр. Парник һазыр олду. Инди орада чохлу тәрәвәз јетишир.

План

1. Мәктәбјаны саһәдә ушаглар нә әкмишдиләр?
2. Бир күн ушаглар нә гәрара кәлдиләр?
3. Ушаглара ким көмәк етди?
4. Инди парникдә нә јетишир?

VII СИНИФ

Ариф мүәллимин сөһбәти

Јајын исти күнләри иди. Дүшәркәмиз Азәрбајчан јајлагларынын бириндә јерләшмишди. Ариф мүәллим дә гоншу бағда истираһәт едирди. Бир күн ушаглар Ариф мүәллимдән Азәрбајчанын тәбиәти һаггында данышмағы хаһиш етдиләр.

Сабаһ олду. Сәһәр јемәјиндән сонра биз тут ағачынын алтына топлашдыг. Ариф мүәллими көзләдик.

Ариф мүәллим кәлди.

Ариф мүәллим бизә Азәрбајчанын тәбиәти һаггында чох марагла данышды.

Биз Ариф мүәллимдән чох разы галдыг.

План

1. Дүшәркә һарада јерләшмишди?
2. Ушаглар Ариф мүәллимдән нә хаһиш етдиләр?
3. Ариф мүәллим ушагларын арзусуну нечә јеринә јетирди?

Сәрчә

Мән овдан гајыдырдым. Ов итим дә габағымча кедирди. Ит бирдән дајанды. О, диггәтлә габаға бахды. Јердә башы түклү бир сәрчә көрдү. О уча билмирди. Күләк ону ағачдакы јувадан јерә салмышды. Бала сәрчә һәрәкәтсиз отурмушду.

Ит јаваш-јаваш сәрчәјә јахынлашды. Бирдән ана сәрчә ағачдан учуб јерә гонду, баласынын габағына кечди. О, ганадларыны чырпа-чырпа итә тез-тез һүчум едирди.

Ит буну көрүб тез кери чәкилди. Мән ити кери сәсләдим вә орадан узаглашдым.

(И. С. Туркеневдән).

План

1. Овчу һарадан гајыдырды?
2. Ит нә үчүн бирдән дајанды?
3. Ана сәрчә нә үчүн итә һүчум едирди?
4. Овчу нә етди?

Икид партизан

«Узаг саһилләрдә» повестиндән

(И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјлидән)

Меһди јүк машынларынын сәсини ешитди. О, дарвазанын далында кизләнди. Бир нечә дәгигәдән сонра машынлар она јахынлашды.

Биринчи машын лап дарвазанын јанына чатды. Меһди партлајычы маддәни машынын ичинә атды вә гаранлыгда кизләнди.

Партлајычы маддә машында отуран фашистләрин башына дүшдү. Бөјүк бир партлајыш олду. Машын парчаланыб дағылды. Фашистләр машындан төкүлүб дарвазаја тәрәф јүјүрдүләр.

Меһди күчү чатдыгча гачырды. Лакин фашистләр онун јахынлығында идиләр.

Меһди автоматдан атәш ачды. Фашистләрдән бир нечәси үзү үстә јыхылды. Меһди јенә јүјүрдү. Бир аздан о, шәһәрин кәнарына чатды.

План

1. Меһди нә үчүн дарвазанын далында кизләнди?
2. Биринчи машын һарада дајанды?
3. Бу заман Меһди нә етди?
4. Меһди фашистләрин әлиндән нечә гуртарды?

Јахшы јолдаш

Адил илә Әсәд дост идиләр. Онлар VII синифдә охујурдулар. Онлар дәрсләрини дә бир јердә һазырлајырдылар.

Бир күн футбол јарышы кечирилирди. Адил, Әсәдкилә футбол ојунуна кетмәк үчүн кәлди.

Әсәд кетмәк истәмәди. Чүнки о, чәбрдән верилән мисаллары һәлл етмәмишди.

Адил, чәбрдән верилән мисаллары көчүрмәк үчүн Әсәддән истәди. Әсәд вермәди.

Адил инчимиш һалда чыхыб кетди.

Адил футболдан гајытды. О. чох јорулдуғу үчүн тез јатды. Сәһәр Адил мисаллары башга јолдашындан алыб көчүрдү.

Мүәллим Адили јазы тахтасына чағырды. Һәлл етдији мисалларын изаһыны ондан сорушду. Адил чаваб верә билмәди.

Дәрсдән сонра Адил һагсыз инчидији үчүн Әсәддән үзр истәди.

План

1. Адил Әсәдкилә нә үчүн кетмишди?
2. Әсәд нә үчүн футбола кетмәк истәмәди?
3. Адил нә үчүн Әсәддән үзр истәди?

Гурбаға вә илан

Илан гыврыла-гыврыла бир бостана кирди. О, јемәк ахтарырды. Бирдән онун гулағына «гур-гур» сәси кәлди. Сәс кәлән тәрәфә кедиб көрдү ки, балгабаг тағынын јарпағы үстүндә бир гурбаға өзүнү күнә верир. Илан севиниб гурбаға деди:

— Нә јахшы олду, сәһәрдән ачам, сәни јејиб бир аз гарнымы бәркидәрәм.

Гурбаға деди:

— Гој ахырынчы дәфә дојунча охујум, сонра мәни је. Илан разы олду.

Гурбаға күчү кәлдикчә гурулдамаға башлады.

Гурбағанын сәси бостанчыны лап јорду. О, јериндән галхды. Гурбағаны говмаг истәјәндә иланы көрдү. Тез чомағы көтүрүб, иланын башыны әзди. Гурбаға севинә-севинә јарпагдан дүшдү, архын ичинә тулланды. О, бундан сонра күндүзләр гурулдамады.

План

1. Илан нә үчүн бостана кирди?
2. Гурбаға нә едирди?
3. Илан гурбағаны көрчәк нә етди?
4. Гурбаға иланы нечә алдатды?

Јасәмән ағачы

Аслан мүәллим мәктәбин бағчасында чаван бир јасәмән ағачы әкмишди.

Јаз кәләндә бүтүн ағачлар кими, о да чичәк ачарды.

Јасәмән ағачында бир гуш јува салмышды. Бир күн мән Чәфәрлә јасәмән ағачынын јанына гачдыг. Ағачда чөр-чөпдән вә палчыгдан гајрылмыш бир јува көрдүк. Мән бирбаша ағача дырмашдым. Еlә јуваја јеничә чатмышдым ки, онун ичиндән пырылты илә бир гуш учду. Ағачын будағы сыныб јерә дүшдү. Мән јыхылдым, јува да учуб төкүлдү.

Ајаға дураркән Аслан мүәллими башым үзәриндә дајанан көрдүм.

Аслан мүәллим ағача бахдыгдан сонра мәнә деди:

— Биз дүнјаја ону даһа да көзәлләшдирмәк үчүн кәлмишик. Биз онун көзәлликләрини мәһв етмәк үчүн доғулмамышыг!

Кәлән баһар јасәмән ағачы јенидән көјәрмәјә башлады. Мән инди һәмин ағача севә-севә гуллуг едирәм вә ону горујурам.

План

1. Аслан мүәллим һарада вә нә әкмишди?
2. Гуш һарада јува салмышды?
3. Ушаг ағача чыхаркән нә олду?
4. Аслан мүәллим ушаға нә деди?

Балача Том

Зәнчи Дик фәһлә тә'тилиндә иштирак етмишди. Она көрә дә ону һәбс етмишдиләр. Чох әзијјәтдән сонра онун арвады Мери әри Диклә көрүшә ичазә алды.

Мери Томла Дикин јанына кедирди. Онлар чох әзијјәтлә шәһәрә чатдылар. Онлар ојунчаг мағазасынын габағындан кечирдиләр. Тому һамыја баш әјән бир кукла чох марагландырды. Мағазадан көзәл кејинмиш ағ ушаглар чыхырдылар. Онларын әлләриндә рәнкли ојунчаг варды. Том да мағазаја кирди. Ана бирдән көрдү ки, Том јохдур. О, мағазаја кирди. Бирдән бир америкалынын Тому дөјдүјүнү көрдү. Америкалы Мерини јумругла бәрк вурду. Мери јерә јыхылды. Ајаға дурдугда көрдү ки, Том сәкидә үзү үстә дүшмүшдүр. Онун алнындан төкүлән ган сәкини бојамышды. Мери Тому гучағына алыб һәким ахтарды. Һәкимләр дә Тома көмәк етмәдиләр. Чүнки о, зәнчи иди. Ана оғлуну атасына чатдырмаға тәләсирди. Том исә артыг өлмүшдү.

П л а н

1. Зәнчи Дики нә үчүн һәбс етмишдиләр?
2. Ојунчаг мағазасынын габағындан кечәркән Тому нә марагландырды?
3. Том нә үчүн атасыны көрә билмәди?
4. Америкада нә үчүн зәнчини инчидирләр?

VIII СИНИФ

В. И. Ленинин һејкәли

Мәктәбимизин гаршысында Владимир Илич Ленинин һејкәли гојулмушду. Биз һејкәлин ачылачағы күнү көзләјирдик.

Көзләдијимиз күн кәлиб чатды. Мүәллим вә шакирдләр һејкәлин гаршысында топлашдылар.

Директор јығынчағы ачды. Һамымыз әл чалдыг. Тарих мүәллими В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәти һаггында данышды.

Сонра Жора Михајлова сөз верилди. О, азәрбајчанча деди:

—Биз бөјүк Ленинин дедији кими охумалыјыг. Мән бүтүн дәрсләримдән ә'ла гијмәтләр алмаға сөз верирәм.

Башга ушаглар да чыхыш етдиләр. Онлар да ә'ла гијмәтләрлә охумаға сөз вердиләр.

П л а н

1. Ленинин јени һејкәли һарада гојулмушду?
2. Мүәллимләр, ушаглар һара вә нә үчүн топлашмышдылар?
3. Директор нә етди?
4. Тарих мүәллими нә һаггында данышды?
5. Ушаглар нә етдиләр?

Гушчулуг фермасында

Кәндимиздә гушчулуг фермамыз чох кичикди. Ферма үчүн јени бина тикмәји гәрара алдыг. Бир нечә күнә бинанын бүнөврәси гојулуб гуртарды. Мај бајрамына он күн галмыш бинанын үстүнү дә өртдүк. Пәнчәрәләрә шүшә салдыг. Гапы вә пәнчәрәләри бизим синфин ушаглары рәнкләдиләр. Мән өзүм ики гапыја рәнк чәкдим.

Бина һазыр олду. Ики күн сонра ораја чохлу чүчә вә өрдәк баласы кәтирдиләр. Бизим синфин ушагларына өрдәк балаларына гуллуг етмәји тапшырдылар. Биз ферма бинасыны тәмизләјир, һәјәти сүпүрүр, јем һазырлајырдыг. Биз өрдәк балаларыны јахшы бәсләјиб сахладыг.

Ајын ахырында бөјүмүш өрдәкләри колхоза тәһвил вердик.

П л а н

1. Ушаглар нә етмәји гәрара алдылар?
2. Онлар нә иш көрдүләр?
3. Тәзә бинаны ушаглара нә вахт вердиләр?
4. Ушаглар фермада нә ишләр көрүрдүләр?
5. Өрдәкләр бөјүдүкдән сонра ушаглар нә етдиләр?

Достлуг дүшәркәсиндә

Чехословакијанын Бејнәлхалг пионер дүшәркәси Сеч шәһәриндә јерләширди. Бурада совет вә чех ушагларындан башга Румынија, Полша, Мачарыстан, Белчика, Инкилтәрә, Ираг вә саир өлкәләрдән кәлмиш 250 нәфәр ушаг динчәлирди. Бакылы Чинар Әлијев дә бурада иди. Бу ушаглар бирликдә кәзир, чајда чимир, балыг тутур, ахшамлар исә пионер тонгалы әтрафында мараглы сөһбәт едирдиләр.

Бу күн дүшәркә фестивалы кечирилирди. Совет ушаглары бурада «Пејк», Москва вә Ленинград һаггында маһнылар охудулар. Бу маһнылар һамынын хошуна кәлди.

Чинар да чыхыш етди. О, «Азәрбајчан» вә «Бакы» маһныларыны пианода чалараг охуду. Һәмин күн Чинар рус, таҹик, әрәб вә саир халг маһныларыны да чох јахшы ифа етди. Буна көрә дә пионер Чинара фестивалын лауреаты ады верилди.

План

1. Достлуг дүшәркәси һарада јерләширди?
2. Бурада һансы өлкәләрдән кәлмиш ушаглар динҹәлирдиләр?
3. Дүшәркәдә даһа ким вар иди?
4. Онлар дүшәркәдә нә едирдиләр?
5. Бир күн нә кечирилирди?
6. Совет ушаглары нә һаггында маһны охудулар?
7. Чинара нә үчүн фестивалын лауреаты ады вердиләр?

Кичик иншаатчылар

Бизим кәнддә гочаман бир бәнна јашајыр. Онун ады Мураддыр. О, бүтүн өмрүнү гурмаға, јаратмаға сәрф етмишдир. Онун тикдији көзәл мәнзилләрдә колхозчулар шән јашајырлар. Бунлары кордүкчә уста фәрәһләнир.

Инди уста Мурад пенсија алыр. Лакин о, евдә бош отурмур. Вахтынын чохуну бизимлә кечирир. Ахы, о, бизә бәнналыг пешәсини өјрәдир. Биз бу пешәни чох севирик.

Мәктәбимизә е'малатхана үчүн бина тикмәк лазым иди. Уста Мурад бизә көмәк етди. Биз бинаны өзүмүз тикдик.

План

1. Уста Мурад кимдир?
2. Ушаглар нә үчүн уста Мурады севирдиләр?
3. Јени е'малатхананы кимләр тикдиләр?

Тарла көзәли

Бир күн Күлназ мәтбәхә кирәндә ноғула охшар ағ шејләр көрдү.

Күлназ бунларын бир нечәсини једи. Чох хошуна кәлди. Бундан тез-тез һазырламағы анасындан хаһиш етди.

Гызын әлиндән бир нечә гарғыдалы јерә дүшдү. О, ајаглары илә һәмин дәнәләри кәнара итәләди.

Гарғыдалы дәнәси дилә кәлиб данышды:

— Мәндән инсанлар гәнд, нишаста һазырлајыр, јахшы чөрәк бишририрләр. Әјниндәки ипәк парчаны, палтарындакы дүјмәләри дә мәндән һазырлајырлар.

Күлназ дәнәләри тез јердән јығышдырыб, столун үстүнә гојду.

О, гарғыдалыны ајағы илә итәләдијинә чох пешиман олду.

План

1. Күлназ мәтбәхдә нә көрдү?
2. О, анасындан нә хаһиш етди?
3. Күлназ нә үчүн пешиман олду?

Көвһәр мүәллим

Бу күн Көвһәр мүәллимин 50 јашы тамам олурду.

Гочаман мүәллим кечмиш шакирдләриндән алдығы тәбрик телеграмларыны охујурду. Гапы дөјүлдү. Фәрман әлиндә бөјүк күл дәстәси ичәри кирди. Онун далысынча бир нечә шакирд ичәри дахил олду. Көвһәр мүәллим ушаглары столун әтрафында отурмаға чағырды. Бир аздан сонра Пәрвизлә Рәшид кәлди. Пәрвиз кәтирдији кағыз бағламасыны чәлд ачды. О, бағламанын ичәрисиндән бәзәкли бир шәкил рамкасы чыхартды

Сонра Рәшид кәтирдији һәдијјәни ачды. О, күмүшү ејнәк сағанағыны чыхарыб столун үзәринә гојду.

Көвһәр мүәллим ејнәји тахды. Пәрвизин рамкаја салдығы шәклә јахынлашды Ушаглар да онун башына топлашдылар. Көвһәр мүәллим көзүнү шәкилдән чәкәрәк јенә дә ушаглара бахды. Онлар чох дәјишмишдиләр. Көвһәр мүәллимин үрәји фәрәһлә долду. О, өз-өзүнә:

— Мән нә гәдәр хошбәхтәм, — деди.

План

1. Бу күн Көвһәр мүәллимин евиндә нә үчүн шәнлик вар иди?
2. Ушаглар мүәллимә һансы һәдијјәни кәтирмишдиләр?
3. Көвһәр мүәллим өз-өзүнә нә деди?

Илк күн

Сентјабрын биридир. Шакирдләр мәктәбә кәлмишдиләр. Әл-әлә вериб көрүшән, гучаглашан достларын сајы-һесабы јох иди. Елә дүшүнмәк оларды ки, бу достлар бир-бирини чохдан көрмәмишләр. Әслиндә онлар 2—3 ајдыр ки, ајрылмышлар.

Бирдән зәнкин сәси учалды. Ушаглар синифләрә кетдиләр. Биз дә синфимизә дахил олдуг. Илк дәрсимиз Азәрбајчан дили иди. Һәмин дәрси бу ил дә Исмајыл Һүсејнов дејә-

чәкди. О, синфә дахил олду. Бизимлә саламлашды. Јајы нечә кечирдијимизи сорушду.

План

1. Ушаглар һараја топлашмышдылар?
2. Онлар нә едирдиләр?
3. Зәнк вурулдугдан сонра нә олду?
4. Азәрбајчан дилиндән ким дәрс дејәчәкди?
5. Мүәллим ушаглардан нә сорушду?

Аслан вә довшан

Бир аслан әлинә кечән һејваны тутуб јејирди. Һејванлар онун әлиндән лап зара кәлмишди. Бир күн бүтүн һејванлар бир јерә јығылды. Онлар асланын јанына бир елчи көндәрдиләр. Елчијә тапшырдылар ки, аслана десин:

«Сәнә күндә бир һејван верәрик јејәрсән. Даһа бизә дәјмә. Гој горхусуз јашајаг». Елчи асланын јанына кетди. Һејванларын тапшырығыны она деди. Аслан разы олду.

Бир күн јенә аслана јем вермәк үчүн пүшк атдылар. Пүшк боз довшана дүшдү.

Боз довшан хејли фикирләшди вә сонра асланын јанына кедиб деди:

— Сәнә бир көк довшан кәтирирдим. Јолда бир аслан ону әлимдән алды. Парчалајыб једи.

Аслан гәзәбләниб деди:

— Мәнә көндәрилән һејваны јејән һарададыр? Довшан ону бир су гујусунун башына кәтириб деди:

— Бу гујунун ичиндәдир.

Аслан әјилиб, гујуја баханда, өз шәклини суда көрдү. О, елә билди ки, боз довшанын дедији асландыр. Һирсләниб өзүнү гујуја атды. Һејванларын да чаны гуртарды.

План

1. Һејванлар нә үчүн асланын әлиндән зара кәлмишди?
2. Һејванлар асланын јанына нә үчүн елчи көндәрдиләр?
3. Довшан асланы нечә алдатды?

Мүәллимин севинчи

Мәктәбдә гочаман Хосров мүәллимин педагожи фәалијјәтини кечирмәк үчүн һазырлыг кедирди. Рәсм дәрнәјинин үзвләри Хосров мүәллимин ишләдији мәктәбләрин, јашадығы евин шәкилләрини чәкәрәк албом дүзәлтдиләр.

Мәктәбдә сәрки тәшкил едилди. Јубилеј күнү кәлиб чатды. Шакирдләр гонаглары сәрки илә таныш етдиләр.

Хосров мүәллим сәһнәдә көрүндүкдә һамы ајаға галхыб ону тәбрик етди. Әдәбијјат мүәллими Хосров мүәллимин педагожи фәалијјәти һаггында данышды.

Ајдын синиф јолдашлары адындан Хосров мүәллими тәбрик етди. Сонра гырмызы ипәјә бүкүлмүш шеји ачараг деди:

— Бу, Хосров мүәллимин һејкәлидир. Мән дүзәлтмишәм. Һамы балача Ајдыны алгышлады.

План

1. Мәктәбдә кимин јубилеји кечирилди?
2. Хосров мүәллим һаггында ким вә нә данышды?
3. Ушаглр Хосров мүәллим үчүн нә һазырламышдылар?

Бөјүк бајрам

Сабаһ нојабрын 7-дир. Бөјүк бајрам күнүдүр. Биз севинирдик. Азад бабам бизә тамаша едирди. О, бирдән-бирә күлүмсәјиб:

— Ушаглар, ојнадығыныз бәсдир, кәлин отурун! Бир аз да сөһбәт едәк,—деди.

Биз дәрһал Азад бабанын башына јығышдыг.

Азад баба ағ сагғалыны тумарлајыб данышмаға башлады. Мән чаван идим. Нефт мә'дәнләриндә фәһләлик едирдим. Бүтүн күнү ишләјирдик. Чох вахт кечәләр дә динчәлмирдик. Мә'дән, завод вә фабрикләр капиталистләрин әлиндә иди. Биз газанырдыг. Онлар јејирдиләр. Кәндләрдә торпаг мүлкәдарларын әлиндә иди. Кәндли ишләјир, мүлкәдарлар јејирдиләр.

Ленин вә онун јаратдығы партија халгы мүбаризәјә галдырды. Ингилаб аловланды. Халг, һакимијјәти өз әлинә алды. Бу һадисә 1917-чи ил нојабр ајынын 7-дә баш верди. Халг өз арзусуна чатды.

Балача Шәфәг бабасыны гучаглады вә деди:

—Кедәк, јатаг, сабаһ тездән дуруб нүмајишә кедәрик.

План

1. Ушаглар нә үчүн севиндиләр?
2. Азад баба ушаглара нә данышды?
3. Шәфәг бабасыны гучаглајыб нә деди?

Зәһмәткеш гоча

Кечмиш заманда Шам шәһәриндә бир гоча киши јашајырды. Кәрпич кәсәр, бунунла да күндәлик чөрәк пулу газанарды.

Бир күн гоча јенә дә кәрпич кәсирди. Бу заман онун јанына чаван бир оғлан кәлди. Гочаја салам вериб деди·

— Еј гоча, нә үчүн өзүнү бу гәдәр ағыр зәһмәтә салырсан? Кечә-күндүз саман вә палчыгла әлләшиб кәрпич кәсирсән. Бу ағыр иш гоча иши дејил. Өзүнә башга бир иш тап, һеч кәс сәндән бир гарын чөрәк әсиркәмәз.

Гоча чаван оғлана деди:

—Оғлум, мән бу сәнәти она көрә өјрәнмишәм ки, һеч кәсә әл ачыб чөрәк пулу истәмәјим. Өз әмәјим илә доланым. Әлимин зәһмәти илә көзүм тох, көнлүм шад олсун.

Бу сөзләри ешидән чаван оғлан чох утанды вә гочадан үзр истәди.

План

1. Гоча киши һарада јашајырды?
2. О, әмәји нә үчүн чох севирди?
3. Чаван оғлан гочаја нә деди?
4. О, нә үчүн утанды?

Һәзи Асланов

Һәзи Асланов Совет Ордусунун ән јахшы командирләриндән бири олмушдур.

Һәзи Асланов танк гошунлары гвардија кенерал-мајору иди. О, алман фашистләринә гаршы мүһарибәдә бөјүк гәһрәманлыг көстәрмишдир.

1941-чи илдә Һ. Аслановун танк гошун һиссәси Москва уғрундакы вурушмаларда шөһрәт газанды.

Һ. Асланов бүтүн дөјүшләрдән гәләбә илә чыхырды.

Чәбһәдә көстәрдији икидлијә көрә, Һ. Асланова һөкумәтимиз Совет Иттифагы Гәһрәманы ады вермишдир. О, чохлу орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Һ. Асланов 1945-чи илдә гызғын дөјүшләрин бириндә гәһрәманчасына һәлак олмушдур.

План

1. Һәзи Асланов кимдир?
2. О, бүтүн дөјүшләрдән нечә чыхырды?
3. Һәзи Асланова нә үчүн Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмишдир?
4. Һәзи Асланов һарада вә нечәнчи илдә һәлак олмушдур.

СЕВИМЛИ ӘДИБИН КӨЗӘЛ ӘСӘРИ

(Мир Чәлалын «Хатирә һекајәләри»[1] һаггында)

Мир Чәлал Азәрбајчан совет нәсринин ән чох охунан вә севилән јашлы нүмајәндәләриндән биридир.

Әдиб «Дирилән адам», «Бир кәнчин манифести», «Јолумуз һајанадыр» кими бөјүк һәчмли әсәрләри илә бәрабәр, јүзләрлә кичик вә мә'налы һекајәләрин дә мүәллифидир. Бу мә'нада ону мүасир нәсримизин Чехову адландырсаг сәһв етмәрик.

Мүасирлик, јығчамлыг, конкретлик, сүжет хәттинин, фикир вә мәгсәдин ајдынлығы, тәрбијәви истигамәт, охучуну овсунлајан ширин дил онун јарадычылығына хас хүсусијјәтләрдәндир.

М. Чәлал бөјүк марагла охунан тәсвир вә мүһакимәләриндә тәбиилијә вә реаллыға әсасланан, охучу илә ширин бир диллә данышмағы бачаран вә онун шүуруна һаким олан сәнәткардыр. «Инчәсәнәт, тәкчә һәјаты дәрк етмәк ишинә јох, даһа чох һәјаты дәјишдирмәк ишинә көмәк етмәлидир» (Иличов). Мәһз буна көрә дә Мир Чәлалын әсәрләри нәсилләрин коммунист тәрбијәси вә тәһсилиндә ән гүдрәтли васитәләрдән биридир.

Әдибин 1962-чи илин ахырларында чап олунан вә ијирми беш хырда һекајәдән ибарәт олан бу сон китабчасы да дөврүн, ичтимаи һәјатымызын зәрури мәсәләләринә; кәнчләрин әдәб-әхлаг мәсәләләринә, совет мүәллиминин шәрәфинә, кәнч нәсилдә коммунист әхлагы сифәтләринин ашыланмасына, көһнәлијин галығы олан зәрәрли чәһәтләрин ортадан галдырылмасына һәср едилмишдир.

Ијирми беш һекајәнин он једдиси, јә'ни үчдә икиси билаваситә мәктәб, мүәллим, политехник тәһсил, тәрбијә, әхлаг мәсәләләриндән бәһс едир. Һәм дә елә бәһс едир ки, китабчаны әлинә алан 7 јашындан 70 јашына гәдәр һәр бир охучу

[1] Мир Чәлал, Хатирә һекајәләри, Ушагкәнчнәшр, Бакы, 1962, 147 сәһифә.

7994—7

сон сәһифәдәки сон чүмләни охумамыш ону әлиндән јерә гојмајачагдыр.

Һәрзә ханымын гоншуларын үзүндә бир, далында башга чүр олдуғуну балача гызы Физзә ушаг тәбиәти илә көзәл ифша едир. («Дил вә әмәл»). Анасы Бәшири балача вахтындан јалан данышмаға өјрәдир вә анасындан алдығы бу «тәрбијәнин» сајәсиндә јаланын зәрури олдуғуна инанан Бәшир бөјүјәндә дә һәр аддымбашы јалан данышыр. Иш јериндә ишләмәклә дејил, јалан сөзләрлә мәшғул олур вә ахырда абырдан дүшүр. («Јалан јеримәз»). «Сөзүн јери вар» һекајәсиндә «Әл вурма», «Өзүмүндүр», «Атам өзү алыб» дејә хүсусијјәтчилик көстәрән әркөјүн бир гызын анасынын вә тәрбијәчиләрин дүзкүн тәрбијә үсулу сајәсиндә нечә дәјишилдији көстәрилир. Белә әсәрләрә кәнч охучуларын вә валидејнләрин бөјүк еһтијачы вардыр. Әдиб көзәл мүшаһидәси вә үмумиләшдирмә бачарығы илә әдәб, әхлаг, нәзакәт дәрси верир.

Мүһарибәдән гајытмајан оғлунун јеканә јадикары Нахышы «адам етмәк истәјән» нәнәси нәвәсинә мәктәбдә харратлыг өјрәтдикләриндән хәбәр тутдугда өзүндән чыхыр. Мәктәбә һүчум чәкир, сонралар мүәллимләрин изаһы илә политехник тәһсилин маһијјәтини баша дүшүб нәвәси Нахышын ағач үзәриндәки нахышларындан ләззәт апарыр («Нахыш»).

Һәр чүр ағыр ишдән гачан, кәндә кетмәк истәмәјән, шәһәрдә күлләнән, гызлары шәһәрдә јахшы иш вә мәнзил вә'ди илә ширин дилә тутуб алдатмаг истәјән, онлара һәр аддымбашы ешгнамә охујан вә «сәнин јолунда ода кедәрәм, көјә дырмашарам» дејән Әсәд кәндә кетмәк лазым кәлдикдә мин бәһанә илә шәһәрдә галмаг истәјир. Әсәдин ичтимаи-фајдалы әмәкдән гачдығыны көрән гызлар она јахшы гулагбурмасы верир вә өзләри илә бәрабәр хам торпаглара кедән кәнчләрин гаршысында ону рүсвај едирләр. Әдиб белә әсәрләрә гојулан дөвләт хәрчинә тәәссүф едир вә һекајәнин сонундакы: «О хәрч ки, гојулур бош адамлара, сөјүдә гојулса, сөјүд бар верәр»- бејти охучуну гәфләт јухусундан ајылдан әдаләтли бир һөкм кими сәсләнир («Ики гыз, бир оғлан»).

Али мәктәби ән јахшы гијмәтләрлә гуртармасына бахмајараг, Ләјагәти (кәнч мүәллимин адыдыр — Ә. Г.) ибтидаи мәктәбә мүәллим көндәрирләр. Лакин тез заманда һагг јерини тапыр, Ләјагәт өзүнә лајиг ишә кечүрүлүр. «(Ләјагәт»).

Мүәллим әмәјинин шәрәфи вә мәс'улијјәти һаггында бир нечә һекајәдә мүәллиф үрәкдолусу илә данышыр. Үлкәр мүәллимә («Өмрүн мә'насы»), Ләјагәт («Ләјагәт»), «Биз өлсәк дә мәктәб јашамалыдыр» принсипинә садиг галан мүәллим («Әрик ағачы») унудулмаз адамлардыр.

Мәктәб һәјаты һаггында, ушаглара гајғы һаггында ән јахшы һекајәләрдән бири дә «Әрик ағачы»дыр. Һекајәнин гәһрәманларындан бири олан вә ијирми ил әввәл кәнд мүәллими ишләркән мәктәбин һәјәтиндә ушагларла бәрабәр бағбағча салан гәһрәман (һекајәдә онун ады чәкилмир) ијирми илдән сонра вахты илә ишләдији мәктәби, кәнди танымыр. Бу вахт әрзиндә һәјат, адамлар, кәнд нә гәдәр дәјишмишдир. Ијирми ил әввәл мүәллимин басдырдығы балача чубуглар инди голлу-будаглы ағач олмушдур, балача шакирдләр инди харүгәләр көстәрән совет адамларыдыр. Әдиб мәктәб хидмәтчиси Нәби дајыны өз ишини јахшы билән, әмәксевән, мәктәбин һәјәтинин күл-чичәјә бүрүнмәсиндә бөјүк хидмәти олан ән јахшы бир адам кими тәсвир едир.

Һекајәнин гәһрәманлары көрпәләрә мәһәббәт, инсана гајғы һисси илә јашајырлар. Илдә бир нечә мәктәбә дәјишдирилән, һеч бириндә нә мадди вә нә дә мә'нәви бир из бурахмајан бә'зи «мүәллимләрин» әксинә олараг һекајәнин гәһрәманлары узаг бир кәнддәки фәдакар әмәкләринин нәтичәсини 20 илдән сонра көрүб фәхр едирләр. Бу адамлар көрпәләрә мәһәббәт, инсана гајғы һисси илә јашајырлар.

Мәктәб һәјаты, совет мүәллиминин—халг мүәллиминин фәдакар әмәји һаггында, инсан күчүнә, инсан әлинин гүдрәтинә инам һаггында бөјүк мәһарәтлә јазылмыш бу һекајәсиндән әдиб «биз өлсәк дә мәктәб јашамалыдыр» кими мә'налы бир нәтичә чыхарыр.

«Мәним сәмими достум» һекајәсиндә јаланчы достлар, кен күнүн достлары, јемәк-ичмәк достлары, «кәрәк досту», «көрәк досту», «чөрәк досту» оланлар тәнгид едилир. Тәхминән ејни адда олан икичә сәһифәлик «Мәним вәфалы достум» исә сөзүн ән кениш мә'насында ше'рдир, мәнсур ше'рдир. Бу һәчмән балача, анчаг чох бөјүк сәнәткарлыг гүдрәтинә малик олан һекајәни һәјәчансыз охумаг мүмкүн дејилдир. Бурада әдибин өз «вәфалы досту», «балача машыны»—үрәји илә олан сәмими сөһбәти охучуну сарсыдыр. Бу һекајә үрәјинин јүкүнү артыран, ону инсафсызчасына истисмар едән мин-мин охучунун өз «балача машынына» гаршы гәфләт јухусундан ајылмасына сәбәб олур вә онлары бу балача «вәфалы достун» гәдрини билмәјә чағырыр.

«Тәсадүфи зәрурәт» һекајәси бејнәлмиләлчилик, халглар достлуғу чәһәтиндән чох гијмәтлидир. Әдиб гәһрәманларыны бөјүк мәһарәтлә Ерманистан, Күрчүстан вә Азәрбајчан тор-

пагларында көрүшдүрүр вә һекајәнин сонунда бу үч гардаш халгын достлуғу һаггында «бир аилә үзвләри һарада, нә шәраитдә, нә јашда олсалар көрүшәчәкләр» кими чох мә'налы һөкм чыхарыр. Һекајәнин Јереванда јазылмасы да әламәтдардыр.

«Һејкәл учуланда» вә «Јад адам» һекајәләриндә ләјагәтинә көрә јох, гуллуғуна, мәнсәбинә көрә јерсиз һөрмәтләнән, буна көрә дә һаваланан, ушаглары хулиганлыг едән «бөјүк адамлар» кәскин тәнгид едилир. Һекајәдә бу күнүн һәсәнағаларындан («Мирзә Сәфәр») вә онларын бачысы ушагларындан мәһарәтлә бәһс едилир.

Мүәллиф бу балача һекајә илә өвладынын талеји, тәрбијәси илә марагланмајан, һәмишә «башынын бөјүк ишләрлә гарышыг олдуғуну» бәһанә едәрәк зај өвлад јетишдирән валидејнләрә ибрәт дәрси верир.

«Харичи нахошлуг» һекајәсиндә кәнчләрин бир һиссәсинин тутулдуғу дәһшәтли бир хәстәликдән, бу харичдәнкәлмә азардан бәһс олунур. Һекајәдә нәрмә-назик көрүнмәк үчүн јеjиб-ичмәјән, дурдуғу јердә јыхылан, мода гурбаны олан јолбејин гызлар ифша олунур.

«Әрәб гардаш» һекајәсиндә республикамызын пајтахты Бакы һаггында сәјјаһ әрәбә верилән мараглы, мә'налы мә'лумат елә охучуја да лазымдыр. Шәһәрин инкишаф тарихи охучунун көзү гаршысында чанланыр. Назим Һикмәтин «Дүшүнән бејни Москва исә Өлкәмизин, Таза гап дағыдан гәлбидир Бакы!» вә М. Ә. Мө'чүз Шәбүстәринин «Тутаг Ленин әтәјиндән она пәнаһ апараг, зәманәмизин һәллали-мүшкилаты одур» мисралары һекајәнин тәркиб һиссәси кими сәсләнир.

«26-лар бағында» јер күрәсинин әтрафына доланан капитализм зәнчирини гыран символик фәһлә һејкәли гонаг әрәби севиндирир вә дүшүндүрүр. Әдибин «Сабаһкы дүнјада бу биләкләр зәнчир гојмајачаглар», «Зәнчирләри гырмаг үчүн ағыл күчү дә, әл күчү дә ишләтмәк лазымдыр» чүмләләри һекајәнин идеја истигамәтини тә'јин едир.

Шәргин, Африканын ајылмасына, Ленин тә'лиминин мүсәлман Шәргинә јајылмасына һәср едилмиш бу һекајә көзәл тә'сир бағышлајыр.

Мир Чәлалын гәһрәманлары ади адамлар: мүәллимләр, мәктәб хадимләри, нефт усталары, кәнч пионерләр, тәләбәләрдир. Бәдии зөвг вә әхлаг тәрбијәси нөгтеји-нәзәриндән ән көзәл һекајәләрдән бири дә «Күл бәсләјән гыз»дыр. Санаторијанын бағчасында ахшама гәдәр јалын ајагла күлләрә хидмәт едән гызы әдиб бөјүк мәһәббәтлә тәрәннүм едир вә она күл мағазасындан алдығы көзәл күл дәстәсини тәгдим едәрәк «бу күлләрә әсил сән лајигсән»—дејир.

«Хатирә һекајәләри» китабынын мәзијјәтләри һаггында чох данышмаг олар. Бунун үчүн бир сүбут да одур ки, бөјүк тиражла нәшр олунан бу китабы шәһәрин ән учгар мағазаларында белә тапмаг мүмкүн дејилдир. Лакин бир арзу шәклиндә дә олса бә'зи мүлаһизәләримизи гејд етмәк истәјирик.

Һекајәләрин бир һиссәсиндә көлкәли чәһәтләр чох өтәри верилир. Мәсәлән, «Ләјагәт» һекајәсинин әсасыны «адам танымаг, сечмәк, ләјагәтинә көрә јер көстәрмәк ишиндә... сәһвләр олур» фикри тәшкил едир.

Һекајә мүсбәт планда јазылыб. Ләјагәтин ләјагәтсиз гаршыланмасы лап тезчә дүзәлир, ону Мaариф Назирлијинин өзүндә мәс'ул ишә тә'јин едирләр. Һалбуки бу чох чидди мәсәләдир. Мәктәб, маариф ишиндә ләјагәтләрин ләјагәтсиз гаршыланмасы, тәәссүф ки, надир һал дејилдир. Бу мөвзунун даһа кәскин тәнгиди планда ишләнилмәси арзу олунур.

«Гәбул имтаһаны» һекајәсиндә журналист факүлтәсинә кирмәк истәјән 125 ушағын јүздән чохунун јазыдан кәсилмәсинин сәбәбләри әдиби нараһат етмир. Һекајәдә Елмирадан башга 125 нәфәрин һамысы мүсбәт планда верилир.

Гызыны «дүшмәнләрә тохмаг етмәк» мәгсәди илә журналист етмәк истәјән гәссаб ифша олунса да, һекајә истәнилән тә'сири бағышламыр. 125 нәфәрдән чохунун кәсилмәсинин сәбәбләри ачылмыр. Мәктәбин—мүәллимин нөгсаны көстәрилмир. Адамын үрәјиндән кечир ки, орта мәктәбләрдәки савадсызлыг һалларыны, али мәктәбләрдә гәбул имтаһаны вахты јол верилән бә'зи нөгсанлары Мир Чәлал мүәллим маһир гәләми илә нечә дә көзәл тәсвир вә ифша едә биләрди!

Арзумуз будур ки, инсан гәлбинин ән јахшы ме'марларындан бири олан Мир Чәлал өз гәләминә хас олан кичик, лакин дәрин мәзмунлу һекајәләринин сајыны даһа да чохалтсын. Мүасир охучуларын, хүсусән кәнчлијин белә мә'налы һекајәләрә бөјүк еһтијачы вардыр.

Әлјар ГАРАБАҒЛЫ.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҺӘТ БИЛИРИК

Азәрбајҹан Дөвләт Тәдрис-Педагожи Әдәбијјаты Нәшријјаты орта мәктәбләрдә дил вә әдәбијјат фәнләринин тәдриси илә әлагәдар олараг сон вахтларда бир сыра јени методик китаблар нәшр етмишдир.

Биз, ашағыда һәмин китабларын гыса мәзмуну илә охучуларымызы таныш едирик.

«ДИЛ-ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН СОСИАЛИСТ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИЈИ ВӘ ПРОЛЕТАР БЕЈНӘЛМИЛӘЛЧИЛИЈИ РУҺУНДА ТӘРБИЈӘ ЕДИЛМӘСИ»

Сов.ИКП МК ијун Пленуму мәктәбләрдә идеја-тәрбијә ишинә бөјүк диггәт вермишдир. Мәктәблиләрә сосиалист бејнәлмиләлчилији һиссләринин, бүтүн өлкәләрин зәһмәткешләринә һөрмәт вә мәһәббәт һиссләринин ашыланмасы коммунист тәрбијәсинин ән мүһүм һиссәләриндән бирини тәшкил едир.

Педагожи елмләр намизәдләри Б. Әһмәдов, Ј. Талыбов, Ч. Әһмәдов јолдашлар бирликдә јазмыш олдуглары әсәрләрини «Дил-әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин сосиалист вәтәнпәрвәрлији вә пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә едилмәси» мөвзусуна һәср етмишләр.

Бу китабчада Б. Әһмәдовун «Азәрбајҹан дили дәрсләриндә шакирдләрин сосиалист вәтәнпәрвәрлији вә пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә едилмәсинә даир», Ј. Талыбовун «V—VIII синифләрин әдәбијјат дәрсләриндә сосиалист вәтәнпәрвәрлији вә пролетар бејнәлмиләлчилији тәрбијәси», Ч. Әһмәдовун «IX—XI синифләрин әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин сосиалист вәтәнпәрвәрлији вә пролетар бејнәлмиләлчилији тәрбијәси һаггында» мөвзусунда мәгаләләри дәрҹ олунмушдур.

Б. Әһмәдов јолдаш мәгаләсиндә көстәрир ки, Азәрбајҹан дили дәрсләриндә шакирдләрин пролетар бејнәлмиләлчилији вә сосиалист вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијә едилмәси ишиндә характерик чалышма мәтнләриндән истифадә етмәјин мүһүм ролу вардыр.

Бунун үчүн дә мүәллим грамматика үзрә програм материалынын мүхтәлиф бөлмәләрини кечәркән елә мисаллардан истифадә етмәлидир ки, бунлар һәм дилимизин гајда-ганунларынын мәнимсәдилмәси, һәм дә тәрбијә нөгтеји-нәзәрдән характерик олсун.

Сонра мүәллиф көстәрир ки, «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат програмы»нда шакирдләрин рабитәли нитг вәрдишләринин инкишафы үчүн хејли саат ајрылмышдыр. Мүәллимләр һәмин саатдан истифадә едәрәк шакирдләрин шәхси мүшаһидәләри әсасында тәбиәт, фабрик, завод, колхоз, совхоз, әмәк, сосиалист Вәтәнимиз, Ленин, халглар достлуғу, јолдашлыг вә с. мөвзуларда јарадыҹы јазылар апара биләрләр. Белә јазылар исә шакирдләрин рабитәли нитг вәрдишләрини инкишаф етдирәр, һәм дә онларын пролетар бејнәлмиләлчилији, сосиалист вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијә олунмаларыны тә'мин етмиш олар.

Бүтүн бунлардан сонра мүәллиф мәктәбләримиздә чалышан габагҹыл мүәллимләрин бу саһәдәки зәнкин иш тәҹрүбәсиндән нүмунәләр кәтирәрәк, бу нәтиҹәјә кәлир ки, вәтән, достлуг, јолдашлыг, ана дилинин гүдрәти, рус вә хариҹи дилләрин өјрәнилмәси, әмәк һаггында апарылан иншаларда шакирдләрин пролетар бејнәлмиләлчилији вә сосиалист вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијә олунмаларына көмәк едир.

Мүәллиф бүтүн дедикләрини јекунлашдырараг ашағыдакы һөкмү верир:

1. Бүтүн фәнләрин тәдрисиндә олдуғу кими, Азәрбајҹан дили дәрсләриндә дә шакирдләрин сосиалист вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијә едилмәләринә аид иш апармаг олар вә лазымдыр.

2. Азәрбајҹан дили дәрсләриндә тәрбијә үзрә апарылан ишләр ибтидаи синифләрдә һәмин саһәјә аид ашыланмыш вәрдишләри инкишаф етдирмәли, кенишләндирмәлидир.

3. Мүәллим ајры-ајры грамматик мөвзуларын тәдриси заманы имкан дахилиндә шакирдләрин коммунист әхлагы руһунда тәрбијә олунмаларына да диггәт јетирмәлидир.

4. Тәрбијәви ишләр тәкҹә дәрсдә дејил, синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрдә дә һәјата кечирилмәлидир.

Китабчада Ј. Талыбовун: «V—VIII синифләрин әдәбијјат дәрсләриндә сосиалист вәтәнпәрвәрлији вә пролетар бејнәлмиләлчилији тәрбијәси» вә Ч. Әһмәдовун «IX—XI синифләрин әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин сосиалист вәтәнпәрвәрлији вә пролетар бејнәлмиләлчилији тәрбијәси һаггында» адлы мәгаләләриндә дә әдәбијјатын тәдриси илә әлагәдар олараг шакирдләрин сосиалист вәтәнпәрвәрлији вә пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијәси үчүн кениш имкан вә зәнкин материал олмасындан бәһс олунур.

«V СИНИФДӘ ӘДӘБИЈЈАТДАН МЕТОДИК ИШЛӘМӘЛӘР»

Мәктәбин јенидән гурулмасы илә әлагәдар олараг програм вә дәрсликләр дә јенидән тәртиб олунур. Бу да ајдындыр ки, һәмин програм вә дәрсликләрә дә јени тәләбләр верилир.

Бу мә'нада әдәбијјатдан дәрс дејән мүәллимләрә, хүсусилә аз тәҹрүбәли мүәллимләрә көмәк етмәк лазым кәлир.

А. Бабајевин «V синифдә әдәбијјатдан методик ишләмәләр» адлы әсәри јени програмын тәләбләри әсасында јазылмыш методик вәсаитдир.

Һәмин методик вәсаитдә габагҹыл мүәллимләрин иш тәҹрүбәсиндән бәһс олунур.

«V синифдә әдәбијјатдан методик ишләмәләр» адлы методик вәсаитдә «V синифдә әдәбијјат тәдрисинин үмуми мәсәләләри»ндән данышылыр. Сонра Н. Кәнҹәвинин—«Султан Сәнҹәр вә гары», А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди», Мир Ҹәлалын «Баһар» һекајәләри, С. Вурғунун «Азәрбајҹан» С. Рүстәмин «Чапајев», М. Мүшфигин «Фантан», (Ҹәби дајы» поемасындан), Меһди Һүсејнин «Имтаһан» («Абшерон» романындан бир парча) ше'р, поема вә һекајәләриндән бәһс олунур.

Китабчаја мүәллиф тәрәфиндән «Бир нечә сөз» башлығы алтында кичик бир гејд дә верилмишдир.

Һәмин гејддә дејилир ки, методик ишләмәләрә аид республикамызда илк тәшәббүс олан бу әсәр габагҹыл мүәллимләрин вә јени програмын тәләбләри әсасында јазылмышдыр.

«ДУРҒУ ИШАРӘЛӘРИНИН МӘНИМСӘНИЛМӘСИ ПСИХОЛОКИЈАСЫНА ДАИР»

Мәктәб грамматикасы шакирдләри дилин әсас гајда вә ганунлары илә мөһкәм силаһландырыр. Шакирдләр бу гајда вә ганунлардан әмәли сурәтдә өз шифаһи вә јазылы нитгләриндә истифадә едир, савадлы јазыр, охујур вә данышырлар.

Мөһкәм вә әсаслы кечилмиш грамматика курсу шакирдләрин үмуми көрүш даирәсини кенишләндирир, онларын мәнтиги тәфәккүрләринин вә материалист дүнјабахышларынын да инкишафына көмәк едир. Белә бир тә'лимин әсасы ибтидаи мәктәбдә гојулдуғу үчүн бурада һәмин фәнни даһа мөһкәм вә даһа әсаслы тәдрис етмәк лазымдыр.

Мәктәблинин там савадлы јазы јазмағы бачармасы үчүн орфографик гајдалары билмәкдән башга, дурғу ишарәләринин дә дүзкүн ишләдилмәсини билмәси әсас шәртләрдәндир. Она көрә дә шакирдләрә дурғу ишарәләри һаггында мөһкәм, әсаслы вә дүрүст мә'лумат верилмәлидир.

Китабчанын мүәллифи мөвзусуну ишләркән Бакы вә республиканын бир сыра мәктәбләринин IV—VIII синиф шакирдләринин јазы ишләрини нәзәрдән кечирмиш, дурғу ишарәләринә аид характерик сәһвләри үмумиләшдирмишдир. Белә нәтичәјә кәлмишдир ки, шакирдләрдә дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләтмәк вәрдишләринин әсасыны ибтидаи синифләрдән гојмаг лазымдыр. Республикамызын мәктәбләриндә чалышан бир чох габагчыл мүәллимләр тәһсилин илк күнләриндән бу мәсәләјә хүсуси диггәт едир, дурғу ишарәләрини өјрәтмәк үчүн мөһкәм әсас јаратмаға чалышырлар.

«Дурғу ишарәләринин мәнимсәнилмәси психолокијасына даир» китабчасынын мүәллифи әсәриндә дурғу ишарәләрини мәнимсәркән шакирдләрин гаршылашдыглары башлыча чәтинликләр, бунларын сәбәбләри, арадан галдырылмасы јолларыны көстәрмиш, психоложи тәһлилини вермишдир.

Китабчада «Дурғу ишарәләринин мәнимсәнилмәсиндәки башлыча чәтинликләр вә бунларын психоложи тәһлили», «Дурғу ишарәси сәһвләрини арадан галдырмаг јоллары»ндан бәһс олунур. Бундан башга китабчада «Бир нечә сөз» башлығы алтында кичик бир гејд дә верилмишдир.

«КӨМӘКЧИ НИТГ ҺИССӘЛӘРИНИН ТӘДРИСИ»

Азәрбајчан дили грамматикасында көмәкчи нитг һиссәләри әсас мөвзулардан биридир. Истәр шифаһи, истәрсә дә јазылы нитгдә көмәкчи нитг һиссәләринин ролу бөјүкдүр. Мәһз буна көрә дә орта мәктәб програмында көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси мәсәләсинә хүсусилә сон вахтларда даһа кениш јер верилир. Мәсәләнин бу дәрәчәдә чидди олмасына бахмајараг Азәрбајчан дили грамматикасында көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси методикасы һәлә индијә гәдәр әсаслы сурәтдә ишләнилмәмишдир. Бу мә'нада Ј. Әфәндијевин «Көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси» адлы әсәри сон вахтларда бу саһәдә едилән тәшәббүсләрин илк гијмәтли аддымларындан бири кими сајылмалыдыр.

Мүәллиф бу әсәриндә мәктәбләрдә көмәкчи нитг һиссәләринин тәдрисиндән бәһс едир вә көстәрир ки, инди мәктәб програмында көмәкчи нитг һиссәләринә кениш јер верилмиш вә бу бәһсин тәдриси илә әлагәдар олараг, шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгләрини инкишаф етдирмәк мәсәләси өн плана чәкилмишдир.

Бунун үчүн дә көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси методикасы инди ишләнилмәјә башланылмышдыр. Һәр шејдән әввәл мүәллиф көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси вәзијјәтини өјрәнмәк мәгсәди илә Бакы шәһәринин вә республиканын бир сыра рајон мәктәбләриндә мүшаһидә вә јохламалар апармышдыр. Бу мәгсәдлә мүәллимләрин дәрсләриндә олмуш, бир сыра мәктәбләрин шакирдләри илә фәрди сөһбәтләр апармыш, мәктәблиләрин јазы ишләрини нәзәрдән кечирмишдир. Бунун нәтичәсиндә көмәкчи нитг һиссәләринин тәдрисиндә вә шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәсиндә нәзәрә чарпан башлыча нөгсанлары мүәјјән едәрәк бу нәтичәјә кәлмишдир ки, көмәкчи нитг һиссәләринин мәнимсәнилмәсиндә шакирдләрин чәтинлик чәкмәләринин, шүбһәсиз, бир сыра мүһүм сәбәбләри вардыр. Бу

сәбәбләрдән бири көмәкчи нитг һиссәләринин характери илә онларын мә'на вә вәзифәләринин бир нөв мүчәррәдлији, чәтин баша дүшүлмәси, мүстәгил олараг мүәјјән мә'на ифадә етмәмәләри илә әлагәдардыр. Бундан әлавә, көмәкчи нитг һиссәләринин тәдрисиндә нәзәри чәлб едән нөгсанларын мүәјјән бир гисми дә бу бәһсин мөһкәм мәнимсәнилмәсини тә'мин едәчәк практик мәшғәләләрин аз вә сәмәрәсиз кечилмәси илә әлагәдардыр.

Сонра мүәллиф әсәриндә көмәкчи нитг һиссәләринин тәдрисиндәки гүсурлары арадан галдырмаг јолларындан бәһс едир.

«Көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси» әсәри ики һиссәдән ибарәтдир:

1. Гошмаларын тәдриси (гошмалар һаггында үмуми мә'лумат, гошмаларын мә'нача нөвләри, бә'зи әсас нитг һиссәләринин гошма јериндә ишләнмәси, гошмаларын орфографијасы, гошма һаггында верилмиш билијин тәкрары вә мөһкәмләндирилмәси).

2. Бағлајычыларын тәдриси (бағлајычылар һаггында үмуми мә'лумат, бағлајычыларын мә'на нөвләри, бағлајычыларын гурулушча нөвләри, да, дә, ки, бағлајычыларынын орфографијасы).

Китабчаја «Көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси вәзијјәти һаггында» кириш дә верилмишдир.

«ИБТИДАИ СИНИФЛӘРДӘ ӨЈРӘДИЧИ ЈАЗЫЛАР»

Шакирдләрин савадлы вә көзәл јазы вәрдишләринә наил олмаг әсас вә мүһүм шәртләрдәндир. Бунун үчүн мүәллимләрдән јүксәк бачарыг тәләб олунур.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин тәдрис-методика шө'бәси практик мүәллимләрә бу саһәдә даһа јахындан көмәк көстәрмәк мәгсәди илә ајры-ајры фәнләрин тәдрисинә аид, о чүмләдән шакирдләрин савадлы јазы јаза билмәләринә нечә наил олмаларына аид бир сыра тә'лимати характерли мәктублар нәшр етмәјә башламышдыр.

Белә мәктублардан бири дә «Ибтидаи синифләрдә өјрәдичи јазылар» адлы методик вәсаитдир. Методик вәсаитин мүәллифи педагожи елмләр намизәди Ј. Кәримовдур.

Мүәллимләримиз шакирдләрин савад дәрәчәсини артырмаг үчүн имла јазыларын мүхтәлиф нөвләриндән истифадә едирләр. Ибтидаи синифләрдә исә јазы ишләринин чох мүхтәлиф нөвләри вә вариантлары вардыр.

Китабчанын мүәллифи көстәрир ки, I синифдән башлајараг шакирдләр үзүндән көчүрмә, имла, әзбәр јазы, суаллара чаваб, ифадә вә инша јазмағы өјрәнирләр. Ибтидаи синифләрдә јазылы ишләр өз характеринә көрә ики група ајрылыр: а) өјрәдичи; б) јохлама јазылар.

«Ибтидаи синифләрдә өјрәдичи јазылар» китабчасында исә мүәллиф анчаг өјрәдичи јазыларын апарылмасындан бәһс едир. Чүнки бу јазыларын апарылмасындан әсас мәгсәд шакирдләрә дүзкүн, орфографик чәһәтдән савадлы јазмағы өјрәтмәкдән ибарәтдир.

Мүәллиф гејд едир ки, үзүндән көчүрмәк, имла, ифадә вә ја иншадан һансынын өјрәдичи, һансынын јохлама јазы олмасы һаггында һөкм вермәк мүмкүн дејилдир. Бу, синифләрдән асылыдыр. Әкәр ифадә I—II синифләрдә өјрәдичи характер дашыјырса, III—IV синифләрдә јохлама јазы кими дә апарыла биләр. Јахуд инша IV синифдә тәк-тәк һалларда јохлама мәгсәди илә вериләбиләрсә, ашағы синифләрдә анчаг өјрәдичи характер дашыјыр.

Сонра мүәллиф китабчасында өјрәдичи, хәбәрдарлыглы имла, изаһлы имла, көрмә имла, сечмә имла, јарадычы имла, сәрбәст имла, лүғәт үзрә имлалар һаггында да изаһат верир.

Ахырда мүәллиф көстәрир ки, имланын мүхтәлиф нөвләрини бирдәнбирә тәтбиг етмәк олмаз. I синифдә әлифба тә'лими дөврүндә үзүндән кө-

чүрмәнин мүхтәлиф вариантларындан истифадә етмәклә бәрабәр, тәдричән имла да јаздырмаг лазымдыр. Бу саһәдә илк вәрдиши хәбәрдарлыглы имла васитәсилә вермәк мәсләһәт көрүлүр. Һәр бир имланын өзүндә вә умумијјәтлә, имлалар системиндә чәтинлик дәрәчәси тәдричән артмалыдыр.

Өјрәдичи имлаларын бу гәдәр мүхтәлиф нөв вә вариантларындан мәгсәдә мүвафиг шәкилдә истифадә олунмасы мүһүм шәртләрдән биридир. Мүәллим исә һәмин имлаларын һәр бир нөвүндән мүнтәзәм истифадә етмәлидир.

Бу изаһатдан сонра мүәллиф өјрәдичи ифадә вә иншалар һаггында да изаһат верир.

Бүтүн бунларла јанашы олараг мүәллиф ону да гејд едир ки, ибтидаи мәктәб мүәллимләри һәмин китабчада көстәрилән јазы нөвләри апармагла кифајәтләнмәмәлидирләр. Мүәллимләр бу материаллардан јарадычылыгла истифадә етмәлидирләр.

«Ибтидаи синифләрдә өјрәдичи јазылар» китабчасы хүсусилә I—IV синифләрдә чалышан мүәллимләр үчүн чох фајдалы бир васитәдир.

«УШАГ БАҒЧАСЫНДА ӘЈЛӘНЧӘЛӘР»

Ушаглар бизим кәләчәјимиз, үмидимиздирләр. Биз онлары севир, онларын һәр бириндә Вәтәнимизин кәләчәк вәтәндашыны көрүрүк. Буна көрә дә биз ушаглары шән вә фәрәһли бөјүдүр, һәр бир ушагда коммунист сифәтләрини инкишаф етдирир, онлары дүзкүн педагожи үсул илә коммунизм руһунда тәрбијә едирик. Бу көзәл кејфијјәтләрин ушагларымыза ашыланмасында ојун вә әјләнчәләрин, пјес, нағыл вә һекајәләрин дә ролу аз дејилдир. Чүнки бунлар әтраф мүһити анламагда ушаглара јардым көстәрир, тәхәјјүлләрини инкишаф етдирир, естетик зөвгләринин формалашмасына көмәк едир.

Ушаг бағчасынын програмында дејилир ки, ушаг бағчасында кукла, көлкә вә столүстү театрларын көстәрилмәси бир әјләнчә кими ишин мәзмунуна дахил едилмәлидир. Мәһз бу чәһәтдән Нағы Исмајылзадә тәрәфиндән бағча ушаглары үчүн јазылмыш «Ушаг бағчасында әјләнчәләр» (кукла театры) әсәри диггәти чәлб едир.

«Ушаг бағчасында әјләнчәләр» әсәри ушаг бағчасы тәрбијәчиләринә көмәк етмәк вә бағчада ушагларын әјләнчәләрини мараглы, мәзмунлу гурмаг мәгсәди илә јазылмышдыр.

Бу әсәр үч һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссәдә кукла театры үчүн сәһнәчик вә пјесләр (мәсәлән, «Дәләнин гонаглығы», «Сеһирли гатыг», «Довшанын халасы», «Довшанын ад күнү» вә с.), икинчи һиссәдә көлкә театры үчүн әдәби материаллар («Гоғал», «Пишик баласы», «Түлкү вә күпә», «Гызыл бујнузлу, шүшә көзлү кечи»), үчүнчү һиссәдә столүстү театр үчүн әдәби материаллар («Ајы нечә хәстәләнди», «Кизләнпач ојуну», «Тапмачаны тапан ајы») верилмишдир.

«Ушаг бағчасында әјләнчәләр» әсәриндә мүәллиф ит, пишик, хоруз, чаггал, түлкү, дәлә, довшан, ајы, турп, гоғал, кәлинчикләри бир-бири илә данышдырыр. Тәбиидир ки, бу да хүсусилә бағча јашлы ушагларын чох хошуна кәлир.

Мүәллиф әсәриндә елә епизодлар сечмишдир ки, бунлар ушаглары әјләндирмәклә бәрабәр, онларда достлуг, јолдашлыг мүнасибәти, гајғыкешлик, чәсарәтлилик, доғручулуг, бөјүкләрә һөрмәт кими совет адамына хас олан көзәл кејфијјәтләр тәрбијә едир.

Бундан башга мүәллиф пјесләри, әдәби парчалары ишләркән халг нағылларындан бир сырасыны дәјишдириб онлара өз әлавәләрини етмишдир.

Әсәрин тәртибиндә мүәллифин бағча јашлы ушагларын билик сәвијјәсини, јаш вә дил хүсусијјәтләрини, сөз еһтијатларыны нәзәрә алмасы да онун гијмәтли чәһәтләриндән сајылмалыдыр.

Бүтүн бунлар сәһнәчикләрин, пјесләрин даһа мараглы вә мәзмунлу олмасыны тә'мин етмишдир.

«Ушаг бағчасында әјләнчәләр» әсәринин гијмәтли чәһәтләриндән бири да одур ки, бу әсәрә мәзмунлу бир кириш верилмишдир. Бу киришдә пјесләрин, сәһнәчикләрин, бәдии парчаларын ушаг бағчаларында көстәрилмәсинин тәшкили вә кечирилмәсинин методикасы да изаһ едилмишдир.

«Ушаг бағчасында әјләнчәләр» әсәри Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин мәктәбәгәдәр тәрбијә методкабинетинин тәшәббүсү илә нәшр едилмишдир.

«УШАГ БАҒЧАСЫНДА ДЕКОРАТИВ РӘСМ»

Әдәбијјат вә инчәсәнәт јени инсанын формалашмасында бөјүк рол ојнајыр. Һәјаты дәриндән билмәк, дујмаг вә дәрк етмәк ишинә көмәк көстәрир. Буна көрә дә мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләриндә бу мәсәләләрә хүсуси диггәт верилир. Ушаглар тәсвири фәалијјәт нөвләриндән бири олан декоратив рәсм илә таныш едилирләр. Мәсәлән, өзүнүн мүхтәлиф әлван рәнкләри илә шөһрәт газанмыш көзәл Азәрбајчан халчалары, митәккәләр, сүфрәләр, тирмәләр, јајлыглар, пијалә вә долчаларын садә, гәшәнк нахышлары илә таныш олурлар.

Ушаг бағчасынын програмына әсасән декоратив рәсм үзрә мәшғәләләр орта вә бөјүк груп ушаглары илә кечилир. Бундан мәгсәд декоратив нахыш тәсвиринин бир сыра үсулларыны кағыз үзәриндә мүхтәлиф формалы садә гурулушда нахыш дүзмәји өјрәтмәкдән, рәнкләри ујғун сечә билмәкдән, ушаглара бәдии зөвгү тәрбијә етмәкдән ибарәтдир.

Декоратив нахыш дүзәлтмәк үчүн ушаг бағчасында бир нечә үсулдан истифадә едилир ки, бунларын көмәји илә ушаглар чичәк, киләмејвә вә јарпагларын мүхтәлиф нөвләрини тәсвир етмәји өјрәнирләр.

Ушаглар нахышын битки елементләриндән башга Азәрбајчан халчачылыг инчәсәнәтиндә кениш јер тутан һәндәси формалардан — мүхтәлиф хәтләр, нөгтәләр, һејванлар аләминин әкс едән фигурлардан да нахыш дүзәлтмәјә өјрәдилирләр. Бағча тәрбијәчиләри, еләчә дә бунунла мараглананлар бүтүн бунлар һаггында назирлијин мәктәбәгәдәр тәрбијә методкабинетинин нәшр етдији «Ушаг бағчасында декоратив рәсм» китабчасындан лазыми мә'лумат ала биләрләр.

Китабчада изаһатла јанашы рәсмләр дә верилмишдир.

«МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ФРАЗЕОЛОКИЈАСЫ»

Һәр бир совет адамы јүксәк вә зәнкин нитгә малик олмалы, өз фикир вә дүшүнчәләрини, истәк вә арзуларыны ифадәли, образлы, дәгиг, рәван вә тә'сирли бир шәкилдә динләјичиләрә чатдырмағы да бачармалыдыр. Бунун үчүн грамматик нормалары билмәкдән башга, үслуб тәләбләрини дә билмәлидир. Чүнки үслуб, сөзләри јалныз грамматик дүзкүнлүк дејил, ејни заманда ифадә олуначаг фикрә там ујғунлуг нөгтеји-нәзәриндән сечмәји дә тәләб едир.

Үслуб, сөзләрин сечилмәсиндән башга синтактик гурулуша да хүсуси фикир верилмәсини тәләб едир. Биз, мәктәбләрдә она чалышмалы вә наил олмалыјыг ки, шакирдләримиз истәр јазы иши јазаркән, истәрсә дә шифаһи данышаркән рәнкарәнк вә зәнкин нитг васитәсилә өз фикирләрини ифадә етсинләр.

Мә'лум олдуғу кими, нитгин рәнкарәнклијиндә, онун образлылығында дилин фразеолокијасы да хүсуси рол ојнајыр. Фразеолокијаја дахил олан һәр бир ваһид зәнкин үслуби имканлара маликдир. Бунлар дилин зәнкин бәдии-образлы фондуну тәшкил едир. Бунун үчүн мәктәбләримиздә чалышан дил-әдәбијјат мүәллимләримиз дәрсдә фразеолокија вә онун өјрәнилмәсинә дә хүсуси фикир вермәлидирләр. Онлар өз дәрсләриндә фразеоложи ваһидләрин үслуби чәһәтләри, мә'на хүсусијјәтләри вә с. һаггында јери кәлдикчә шакирдләрә мә'лумат вермәлидирләр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, фразеолокија узун илләрин мәһсулу олса да дилчилик елминдә бу мәсәләләр һәлә лазыми дәрәчәдә ишләнилмәмишдир. Һазырда фразеолокија бир елм кими формалашма мәрһәләсиндәдир. Сон вахтларда дилчиләримиз бу мәсәлә илә аз-чох мәшғул олмаға башламышлар. Бу мәсәләдә тәшәббүс көстәрәнләрдән бири дә филоложи елмләр намизәди, кәнч алим А. Гурбановдур.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Комитәси А. Гурбановун «Мүасир Азәрбајчан дилинин фразеолокијасы» адлы методик көстәриш (вәсаит) китабчасыны нәшр етмишдир.

Бу китабчанын нәшр едилмәсиндән мәгсәд Азәрбајчан дилинин фразеолокијасына даир тәләбәләрә лазыми елми-нәзәри вә практик билик вермәкдән ибарәтдир.

«Мүасир Азәрбајчан дилинин фразеолокијасы» ашағыдакы параграфлардан ибарәтдир:

1. Фразеолокија һаггында үмуми мә'лумат. 2. Фразеоложи ваһид вә онун хүсусијјәтләри. 3. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин фразеоложи ваһидләри вә онларын типләри. 4. Фразеоложи ваһидләрин мә'на нөвләри. 5. Фразеоложи ваһидләрин үслуби имканлары. 6. Азәрбајчан дили фразеолокијасынын мәншәчә тәркиби. 7. Фразеоложи ваһидләрин әмәлә кәлмәси.

Бундан башга китабчаја «Кириш»дә јазылмышдыр.

Мүәллиф китабчасында елми, нәзәри вә практик мә'лумат вермәкдән башга, Азәрбајчан фразеологларынын гаршысында дуран мәсәләләрдән дә бәһс едир.

О көстәрир ки, һәр шејдән әввәл дилимизин фразеоложи ваһидләрини топламаг, ону луғәт шәклинә салмаг әсас мәсәләләрдән сајылмалыдыр. Чүнки нә гәдәр ки, дилимизин фразеоложи материалы кениш даирәдә топланылмамышдыр, фразеолокија һаггында гәти фикир сөјләмәк, там елми нәтичәләр чыхармаг мүмкүн олмајачагдыр. Мәһз буна көрә дә фразеоложи материалын топланылмасына чидди фикир верилмәлидир. Чүнки бу, мәсәләнин елми сурәтдә шәрһинә көмәк едәчәкдир.

Белә бир методик вәсаитдән дил-әдәбијјат мүәллимләримизин дә истифадә етмәләрини онлара мәсләһәт билирик.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНИН 1964-чү ИЛ ҮЧҮН ТЕМАТИК ПЛАНЫ

Мәктәб һаггындакы Ганун вә Сов.ИКП МК ијун Пленуму гәрары әсасында мәктәбдә дил вә әдәбијјат дәрсләринин тәдриси мәсәләләринин јахшылашдырылмасы;

Липетск, Ростов, Воронеж мүәллимләринин дил-әдәбијјат тәдриси саһәсиндәки иш тәчрүбәсини јајмаг вә инкишаф етдирмәк;

Мәктәбдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгиллик вә фәаллығыны артырмаг, дәрс просесләриндә евристик үсулдан истифадә етмәк вә дәрсин еффективлијини (тә'сирини) артырмаг;

Орта мәктәб програмында классик вә муасир совет јазычыларынын әсәрләринин әдәби-бәдии вә дил чәһәтдән тәһлили;

Габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләринин тәчрүбәсини үмумиләшдириб јајмаг;

Дил-әдәбијјат дәрсләриндә сосиалист вәтәнпәрвәрлији вә пролетар бејнәлмиләлчилији тәрбијәси;

Дил-әдәбијјат дәрсләриндә атеизм вә естетик тәрбијә мәсәләләри;

Ибтидаи синифләрдә изаһлы гираәт тә'лиминин методикасы;

Ибтидаи синифләрдә комментаријалы (шәрһедичи) јазы;

Мәчмуәнин сәһифәләриндә елми фикир мүбадиләсинә даир мүбаһисә вә мүзакирәләр;

Әдәби диспутлар вә онларын кечирилмәси, ше'р, бәдии нәср парчаларынын әзбәрләнмәси јоллары;

Китабы севдирмәк, китаб үзәриндә иш, китабдан истифадә јоллары;

Гочаман вә тәчрүбәли дил-әдәбијјат мүәллимләринин иш тәчрүбәләринин ишыгландырмаг;

Мүәллимин нитг мәдәнијјәти, мәктәбин ваһид дил режими;

Јазы, онун нөвләри, апарылмасы, тәсһиһи вә гијмәтләндирилмәси;

Ахшам (нөвбәли) фәһлә кәнчләр, кәндли кәнчләр үмумтәһсил мәктәбләриндә дил-әдәбијјат тәдриси мәсәләләри;

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдрисинә даир методик мәгаләләр, һәмин фәннин тәдриси тәчрүбәсинә аид габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәсини үмумиләшдирмәк;

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар дил-әдәбијјат мәшғәләләринин кечирилмәси вә тәшкили;

Дил-әдәбијјат дәрсләриндә әјанилик;

1964-чү илдә јубилеји гејд олунасы јазычыларын һәјат вә јарадычылығына вә с. даир мәгаләләр;

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән имла, ифадә мәтнләри (III—XI синифләр);

Програм, дил-әдәбијјат фәнләринә даир дәрсликләр, методик вәсаитләр һаггында тәнгид, библиографија вә аннотасија характерли мәгаләләр.

1963-чү ИЛДӘ «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ ДӘРЧ ЕДИЛМИШ МӘГАЛӘ ВӘ МАТЕРИАЛЛАР

	Бурахылыш	Сәһ.
Липетск мүәллимләринин тәчрүбәсини јајаг вә инкишаф етдирәк	I	3
Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинә диггәти артыраг	II	3
Јени дәрс илиндә икинликсиз ишләмәјә наил олаг	III	3
Әдәбијјат фәнни мәктәбдә гүдрәтли тәрбијә васитәсидир	IV	3
А. Абдуллајев—Орфоепија тә'лиминин методикасына даир	I	53
Мир Аббас Асланов—Драматик әсәрләрин тәдриси илә әлагәдар апарылан синифдәнкәнар ишләр һаггында	I	64
Б. Багыров—Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин фәаллығыны артырмаға даир	I	79
һ. Балыјев—Шакирд иншаларындакы сәһвләрин дүзкүн груплашдырылмасынын әһәмијјәти	II	64
Әли Бағыров—Шакирдләрдә дүзкүн јазы вәрдишләринин јаранмасына нечә наил олурам	III	78
Ә. Гарабағлы—Әдәбијјат тәдрисини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә галдыраг	III	7
Ә. Гарабағлы—Севимли әдибин көзәл әсәри	IV	97
А. Гурбанов—Мүасир Азәрбајчан дилиндәки фразеоложи ваһидләрин мә'на нөвләри	III	15
М. Әлиоғлу—һ. Чавидин демократик идеаллары	I	8
М. Әлиоғлу—Чәфәр Чаббарлынын илк драм әсәрләриндә ичтимаи әдаләтсизлик вә деспотизм әлејһинә мүбаризә мотивләри	IV	8
Е. Әлибәјзадә—Ачыг мәктуб (профессор Ә. Дәмирчизадәјә)	I	106
Е. Әлибәјзадә — Азәрбајчан милли әдәби дилинин формалашмасы мәсәләсинә даир	IV	17
Ә. Әфәндизадә—Орфографијанын тәдрисиндә өјрәдичи имла јазылардан истифадә јоллары	II	18
Ә. Әһмәдов—«Чүмләдә сөзләрин әлагәси» мөвзусунун тәдриси үсулларына даир	II	51
Ә. Әһмәдов—Чүмлә үзвләринин тәдрисиндә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк јоллары	IV	42
Ә. Әкбәров—«Азәрбајчан дили» дәрсликләрини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә	II	57
Б. А. Әһмәдов—Мүәллим јарадычы олмалыдыр	III	38
М. Әбдүлов—Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә бә'зи мүсбәт кејфијјәтләрин ашыланмасы тәчрүбәсиндән	III	44
Әлибала Әлијев—VII синифдә Г. Б. Закирин «Шишәлиләр» ше'рини нечә тәдрис едирәм	III	73
Ч. Әһмәдов—Бәдии образларын тәһлилиндә сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин өјрәдилмәси һаггында	IV	34
Н. Исмајылзадә, Ә. Рәчәбов — Орта мәктәб мә'зунларынын дил вә әдәбијјатдан һазырлығы һаггында	I	91
J. Јагубов—Бәдии әсәрләрин тәһлилиндә мүгајисә үсулундан истифадә тәчрүбәсиндән	II	35
К. Кәримов—«Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (II һиссә) дәрслији һаггында	II	93
К. Кәримов—Мүрәккәб чүмләнин тәдриси просесиндә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк јоллары һаггында	IV	59
J. Кәримов—I синифдә илк грамматик анлајышларын верилмәси һаггында	III	23
А. Мәммәдов—Сәккизиллик мәктәбләрин «Әдәбијјат» програмы јенидән тәртиб едилмәлидир	I	85
Г. Мусајев—Нөгсанлы бир дәрслик һаггында.	I	87
М. Мәммәдов—Гираәт дәрсләри илә әлагәдар олараг II синиф шакирдләринин шифаһи нитгинин инкишаф етдирилмәси тәчрүбәсиндән	I	98
М. Мәммәдов—Ибтидаи синифләрдә гираәт дәрсләри илә әлагәдар олараг лүғәт ишләринин методикасына даир	IV	25
К. Микајылов—Исмин тәдриси илә әлагәдар олараг апарылан лүғәт иши	II	42
Ә. Рәчәбов—Нуха шәһәринин вә Загатала рајонунун мәктәбләриндә дил вә әдәбијјатын тәдрисинә даир	III	83
Ш. Султанова—Ибтидаи мәктәбдә изаһлы гираәт методикасына даир	II	8
Б. Садыгова — Тәк вә чүттәркибли мүхтәсәр вә кениш чүмләләр	II	74
А. Сәмәдов—И. А. Крыловун «Гурд вә гузу» тәмсилинин тәдрисинә даир	II	83
З. Сәмәдов—Әдәбијјат үзрә синифдәнкәнар ишләрин тәшкили тәчрүбәсиндән	II	88
Ә. Сүлејманов—Ахшам кәндли кәнчләр мәктәбиндә Азәрбајчан дили үзрә јазы нөвләри вә онларын апарылмасы методикасы	IV	53
Ә. Фәрәчов—Исим вә сифәт анлајышларынын өјрәнилмәсиндә мүгајисә үсулунун мөвгеји	I	34
Рәсул Хәлилов—Азәрбајчан дилиндә јанашма әлагәси һаггында	III	32
Н. Хәлилов—Шакирдләрин савадлы вә тәмиз јазмаларынын тәшкили тәчрүбәсиндән	IV	66
һ. һүсејнов—Көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси заманы морфолокија илә орфографијанын гаршылыглы әлагәсинә даир	I	44
һ. һүсејнов—Јазылышы чәтин сөзләрин орфографијасынын тәдрисинә даир	IV	71
Н. һүмматов—V—VIII синифләрдә шакирдләрин шәхси һәјат тәчрүбәси вә мүшаһидәләри үзрә инша јазыларын апарылмасы тәчрүбәсиндән	II	29

М. Һәсәнов—V синифдә «Саj» бәһсинин тәдриси тәчрүбәсиндән	III	50
С. Чәфәров—Азәрбаjчан дилиндә фе'лин шәкилләри мәсәләсинин гојулушуна даир	I	21
Һәнифә Чәфәрли—Ушаг бағчаларынын орта групларында нитги инкишаф етдирмәјин башлыча васитә вә јоллары	III	60
Садыг Шүкүров—Саjат Нова	III	66
Програм вә дәрсликләри мүзакирә едирик	I	116
Рус мәктәбләринин V—VIII синифләриндә Азәрбаjчан дилиндән ифадә јазы мәтнләри һаггында	IV	76
«Азәрбаjчан дилинин грамматикасы дәрслији»	I	120
Суаллара чаваб	III	109
Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик	II—IV	100—102
«Азәрбаjчан дили вә әдәбиjјат тәдриси» мәчмуәсинин 1963-чү ил үчүн тематик планы	I	128
«Азәрбаjчан дили вә әдәбиjјат тәдриси» мәчмуәсинин 1964-чү ил үчүн тематик планы	IV	109
«Азәрбаjчан дили вә әдәбиjјат тәдриси» мәчмуәсиндә 1963-чү илдә дәрч олунмуш мәгалә вә материаллар	IV	110

Редаксија һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **Ә. Рәчәбов** (редактор муавини), **М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә** вә **З. Сәмәдов.**

Чапа имзаланмыш 11/XII-1963-чү ил. Кағыз форматы 60×84¹/₁₆
3,50 кағыз вәрәги, 6,37 чап вәрәги
ФГ 19215. Сифариш № 7994. Тираж 5.050.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Нефтчиләр проспекти, һөкумәт еви, X мәртәбә, телефон № 3-13-45

Бирләшмиш нәшријјат мәтбәәси, Бакы, Нефтчиләр проспекти, 137.

25 гәп.

511 511

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 4

Приложение к журналу

АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ

Баку — 1963